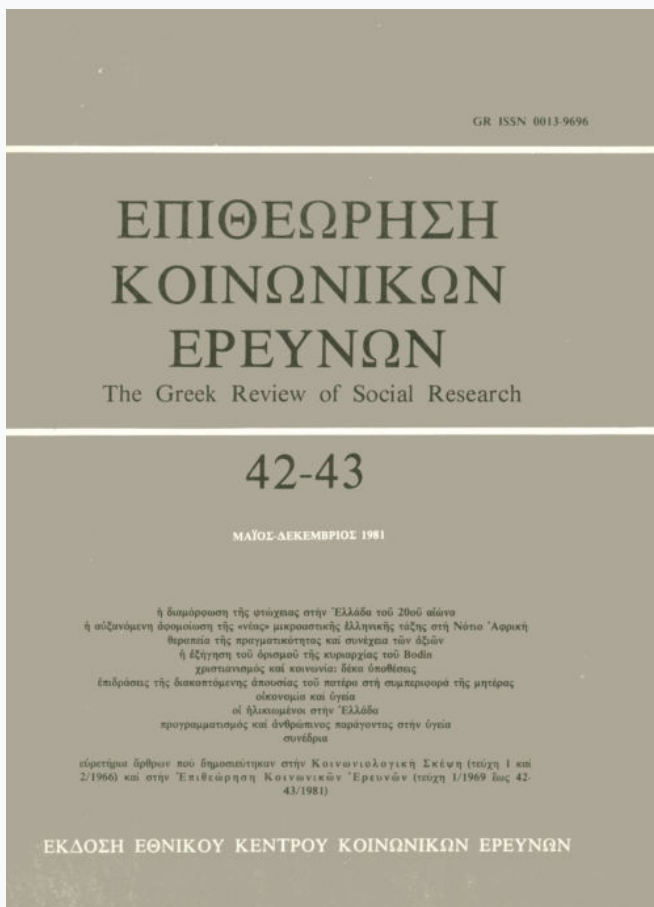

The Greek Review of Social Research

Vol 42 (1981)

42-43

Επιδράσεις της διακοπτόμενης απουσίας του πατέρα στη συμπεριφορά της μητέρας

Βασίλης Κοντογιώργης

doi: [10.12681/grsr.421](https://doi.org/10.12681/grsr.421)

Copyright © 1981, Βασίλης Κοντογιώργης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Κοντογιώργης Β. (1981). Επιδράσεις της διακοπτόμενης απουσίας του πατέρα στη συμπεριφορά της μητέρας. *The Greek Review of Social Research*, 42, 176–193. <https://doi.org/10.12681/grsr.421>

έπιδράσεις της διακοπόμενης απουσίας του πατέρα στή συμπεριφορά της μητέρας

του
Βασίλη Κοντογιώργου
Παιδαγωγού (M. Ed.)

Ἡ ἐργασία αὐτή χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὸ Scottish Council for Research in Education στὰ πλαίσια τοῦ Research Fellowship πού ἀπένευμε στὸ συγγραφέα, βραβεύοντας τὴ διατριβὴ του γιὰ τὸ M. Ed.

Στὴ διατριβὴ μου γιὰ τὸ Master Παιδαγωγικῶν (Κοντογιώργος, 1977) μελέτησα τὴν ἐπίδραση τῆς ἀπουσίας τῶν γονέων στὴν ἐπίδοση τῶν μαθητῶν δημοτικτοῦ σχολείου στὴν Ἑλλάδα. Σὰν ἀπουσία γονέων εἶχα ὀρίσει τὴν ἀπουσία καὶ τῶν δύο γονιῶν ἢ μόνο τοῦ πατέρα—ὑπῆρχαν δύο μονάχα περιπτώσεις μὲ ἀπουσία τῆς μητέρας μόνο—λόγω ἐργασίας στὴ Δ. Γερμανία γιὰ περισσότερους ἀπὸ τρεῖς συνεχόμενους μῆνες.

Ἀπὸ τὰ 58 παιδιὰ μὲ ἀπουσία γονέων, 23 εἶχαν γνωρίσει τὴν ἀπουσία μόνο τοῦ πατέρα καὶ 35 τὴν ἀπουσία καὶ τῶν δύο γονιῶν. Τὰ παιδιὰ τῆς πρώτης κατηγορίας ζοῦσαν μὲ τὴ μητέρα τους καὶ κατὰ περιπτώσεις καὶ μὲ γιαιὰ ἢ παππού, ἐνῶ τὰ παιδιὰ τῆς δευτέρας κατηγορίας ζοῦσαν μόνο μὲ τὴ γιαιὰ καὶ τὸν παππού. Πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἀπουσίας τῆς μητέρας ὑπῆρχε μιὰ ἀντικαταστάτρια τῆς μητέρας στὸ σπίτι. Στις 13 ἀπ' αὐτές τὶς περιπτώσεις (54%) ὑπῆρχε καὶ ἀντικαταστάτης τοῦ πατέρα, ἐνῶ ἀπὸ τὰ παιδιὰ μὲ ἀπουσία μόνο τοῦ πατέρα (ἢ μητέρα ἦταν στὸ σπίτι) μόνο 6 (26%) εἶχαν ἀντικαταστάτη τοῦ πατέρα στὸ σπίτι· ἡ διαφορά εἶναι στατιστικὰ σημαντικὴ στὸ 5% ἐπίπεδο ἐμπιστοσύνης ($P < 0,05$).

Σ' αὐτὴ τὴν ἐρευνα εἶχα διαπιστώσει ὅτι τὰ παιδιὰ πού εἶχαν γνωρίσει τὴν ἀπουσία γονέων (ἰδιαίτερα τὰ ἀγόρια) παρουσίασαν χαμηλότερη ἐπίδοση στὰ τέστ ἑλληνικῶν καὶ μαθηματικῶν, ἰδιαίτερα στὸ τέστ μαθηματικῶν. Ἰδιαίτερα χαμηλὴ ἦταν ἡ ἐπίδοση τῶν ἀγοριῶν μὲ ἀπουσία μόνο τοῦ πατέρα. Ἡ ἡλικία τοῦ παιδιοῦ κατὰ τὸ χωρισμὸ καὶ ὁ συνολικὸς χρόνος ἀπουσίας τῶν γονέων καθὼς καὶ τὸ μέγεθος τῆς οἰκογένειας (ἀριθμὸς παιδιῶν) ἐπαιξαν σημαντικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῶν ἀποτελεσμάτων: Ὅσο πιο μικρὸ ἦταν τὸ παιδί κατὰ τὸ χωρισμὸ καὶ ὅσο περισσότερο ἔμεινε χωρὶς τοὺς γονεῖς του, τόσο χαμηλότερη ἦταν ἡ ἐπίδοσή του. Ἐπίσης, ὅσο πιο μεγάλη ἦταν ἡ οἰκογένειά του, τόσο πιο χαμηλὴ ἦταν ἡ ἐπίδοσή του.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς ἐρευνας ἐπιβεβαίωσαν τὶς ὑποθέσεις πού εἶχα κάνει στὴν ἀρχὴ καὶ συμφωνοῦν μὲ τὰ εὐρήματα ἄλλων ἐρευνῶν (πρβ. Sutton-Smith et al., 1968· Landy et al., 1969· Blanchard and Biller, 1971· Santrock, 1972).

Ὁ παράγοντας πού τράβηξε περισσότερο τὴν προσοχή μου καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο ἦταν πιο δύσκολο νὰ γίνουν προβλέψεις ἦταν τὸ φύλο τοῦ γονιοῦ πού ἀπουσίαζε. Καμιὰ ἀπὸ τὶς μελέτες πού εἶχα ὑπόψη μου δὲν ἔκανε σύγκριση ἀπουσίας γονέων μὲ ἀπουσία μόνο τοῦ πατέρα καὶ γι' αὐτὸ καμιὰ, συγκεκριμένα, πρόβλεψη δὲν μπορούσα νὰ κάνω ἀναφορικά μὲ διαφορὲς στὴν ἐπίδραση τῶν δύο περιπτώσεων ἀπουσίας.

Ἐχοντας ὁμοῦ κανένας ὑπόψη του τὴν ἰδιαίτερη σημασία πού ἔχει ἀποδοθεῖ στὴ μητρικὴ παρουσία καὶ φροντίδα ἀπὸ τὴν ἀνατροφή καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ κυρίως τὴν ἑθμοσύνη τῆς μονογραφίας τοῦ Ἄγγλου ψυχιάτρου Bowlby «Maternal Care and Mental Health» (Μητρικὴ Φροντίδα καὶ Ψυχικὴ Ὑγεία) τὸ 1951 καὶ ἐξῆς, θὰ περίμενε ὅτι ἡ ἀπουσία καὶ τῆς μητέρας πέρα ἀπὸ τὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα θὰ

έκανε τις επιδράσεις της απουσίας περισσότερο μάλλον παρά λιγότερο φανερές και βλαβερές γι' την ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού.

Γι' αυτό, με έκπληξη διαπίστωσα ότι τα παιδιά, ιδιαίτερα τα αγόρια, επηρέαστηκαν στην επίδοσή τους, κυρίως στα μαθηματικά, περισσότερο από την απουσία μόνο του πατέρα παρά και των δύο γονιών. Στην πραγματικότητα τα παιδιά με απουσία μόνο του πατέρα παρουσίασαν χαμηλότερη επίδοση στα μαθηματικά όχι μονάχα από τα κανονικά παιδιά (δηλαδή παιδιά με παρουσία γονέων), αλλά και από τα παιδιά με απουσία και των δύο γονιών (διαφορές στατιστικά σημαντικές στο 1% και 2% επίπεδο εμπιστοσύνης, αντίστοιχα).

Σε μία προσπάθεια να ερμηνεύσω αυτό το «ανάπνευχο» αποτέλεσμα, εξέτασα ανάμεσα στις άλλες εκδοχές και τις πιθανές ενδιάμεσες επιδράσεις της απουσίας του πατέρα στη μητέρα, στις περιπτώσεις που η μητέρα έμεινε πίσω στην πατρίδα με τα παιδιά. Απουσία του πατέρα σημαίνει επίσης και απουσία του άντρα για τη γυναίκα και αυτό μπορεί να σημαίνει αλλαγές στη συμπεριφορά της μητέρας προς το παιδί και επομένως πιθανές έμμεσες επιδράσεις στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, ξεχωριστά και πέρα από τις άμεσες επιδράσεις που μπορεί να έχει η απουσία του πατέρα στο ίδιο το παιδί.

Τέτοιες συνέπειες φαίνονται περισσότερο πιθανές στις περιπτώσεις της διακοπόμενης απουσίας του πατέρα (intermittent absence), εάν αυτές που παρουσιάζει ο Tiller (βλ. Lynn and Sawrey, 1959) στις οικογένειες Νορβηγών ναυτικών καθώς και οι Crain and Stamm (1965) και οι Marsella et al. (1974) σε οικογένειες Αμερικανών ναυτικών.

Οι μελέτες αυτές μου έδωσαν την ιδέα να ασχοληθώ κι εγώ με παρόμοιες περιπτώσεις διακοπόμενης απουσίας του ναυτικού πατέρα στην Ελλάδα, χώρα ναυτική, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς ζούσα και εργαζόμουν στον Πειραιά τον καιρό που το Συμβούλιο Παιδαγωγικών Έρευνών της Σκωτίας (Scottish Council for Research in Education), βραβεύοντας τη διατριβή μου για το Master, μου άπνευσε το Research Fellowship χρηματοδοτώντας μία έρευνά μου.

Προτού αναφερθώ στην έρευνά μου αυτή, θεωρώ χρήσιμο να αναφερθώ στις αλλαγές που σημειώνονται τα τελευταία χρόνια στη δομή και λειτουργία της οικογένειας και στη σημασία που μπορεί να έχει για τα μέλη της οικογένειας, ιδιαίτερα για τη μητέρα, η απουσία του πατέρα.

2. Δομή και λειτουργία της σύγχρονης οικογένειας

Παραδοσιακά, η ανατροφή των παιδιών θεωρείται αποκλειστικά σχεδόν αρμοδιότητα της μητέρας. Η κοινωνία μας, όσον αφορά στην ανατροφή των παιδιών, είναι μητριαρχική (Nash, 1965). Όμως από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και εξής η οικογένεια, που αποτελεί τον φυσικό χώρο ανατροφής των παιδιών, γνωρίζει σημαντικές αλλαγές στη δομή και λειτουργία της.

Μία από τις πιο φανερές αλλαγές είναι η κατάργηση ή εξασθένηση της οικογενειακής οργάνωσης με το εκτεταμένο συγγενολόι και επακόλουθα ή βαθμιαία απομόνωση της οικογένειας (βλ. Glasser and Navarre, 1965). Μερικές από τις λειτουργίες της μεγάλης οικογένειας του παρελθόντος δεν εκτελούνται πιά μέσα στην οικογένεια, ενώ άλλες γίνονται από άλλα μέλη της οικογένειας, που σημαίνει βασικά μεγαλύτερη συμμετοχή του πατέρα και των παιδιών στις δουλειές και έγνοιες του σπιτιού. Στη σύγχρονη πυρηνική οικογένεια, οι γονείς και τα παιδιά καταλαμβάνουν ότι πρέπει, όσο είναι δυνατό, να αυτοφροντίζονται και να βοηθάει ο ένας τον άλλο περισσότερο από ότι συνηθιζόταν στη μεγάλη οικογένεια του παρελθόντος.

Οι ρόλοι του πατέρα και της μητέρας δεν είναι πιά αλληλοαποκλειόμενοι. Στη σύγχρονη οικογένεια της βιομηχανικής κοινωνίας, η μητέρα αναλαμβάνει μέρος των οικονομικών βαρών και της οικονομικής στρίψης της οικογένειας. Από την άλλη μεριά, ο πατέρας μοιράζεται με τη μητέρα την ανατροφή των παιδιών και τη φροντίδα του σπιτιού σε ένα συνεχώς αυξανόμενο αριθμό οικογενειών, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που η μητέρα εργάζεται και έξω από το σπίτι. Η διάκριση των ρόλων των φύλων περιορίζεται ακόμα περισσότερο στην περίπτωση που οι εργαζόμενοι γονείς μη έχοντας άλλον ενήλικα στο σπίτι—χαρακτηριστικό της πυρηνικής οικογένειας—αναγκάζονται να εναλλάσσουν τις βάρδιες τους (shift work) και τους ρόλους της οικονομικής στρίψης και της φροντίδας των παιδιών και του σπιτιού. Η εργασία με βάρδιες (Schichtarbeit) είναι κοινή στις ελληνικές οικογένειες της Δ. Γερμανίας και αναπόφευκτα στην ανατροφή των παιδιών και στη φροντίδα του σπιτιού λαβαίνει αναγκαστικά μέρος και ο πατέρας. Αδτή η ρύθμιση προσθέτει κάτι καινούργιο στον παραδοσιακό ρόλο του Έλληνα πατέρα και φαίνεται να αποτελεί μία πολύ καλή περιοχή για κοινωνιολογική έρευνα και μελέτη.

Η ελληνική κοινωνία, ακολουθώντας τις αναπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες, εξελίσσεται προς την κατεύθυνση της εξίσωσης των φύλων. Οι διάφορες γυναικείες οργανώσεις, κατά τα τελευταία χρόνια, εκαναν δυναμική την παρουσία τους στην ελληνική κοινωνία, τονίζοντας σε ιδιαίτερες και δημόσιες συγκεντρώσεις και συζητήσεις την ανάγκη για ίσα δικαιώματα αντρών-γυναικών στην εργασία και στο σπίτι και την ανάγκη για συμμετοχή των αντρών στην ανατροφή των παιδιών και τη φροντίδα του σπιτιού, όπως και για συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία. Στο νέο Σύνταγμα του 1975 απογορευτεί η ψήφιση νόμου που κάνει διάκριση ανάμεσα στα φύλα και έλπιζεται ότι ως το 1982 όλες οι διατάξεις του Αστικού Δικαίου που κάνουν διάκριση των φύλων θα έχουν καταργηθεί.

Αυτές οι εξελίξεις ήρθαν εάν συνέπεια των νέων αντιλήψεων αναφορικά με τα στερεότυπα των ρόλων των φύλων και των νέων μορφών οικογένειας και ζωής που δημιούργησαν ο πόλεμος και οι οικονομικές

1. Ασχολούμαι ήδη μ' αυτό το θέμα στο διδακτορικό μου.

συνθήκες πού ἐπακολούθησαν (Κοντογιώργος, 1977). Μποροῦμε νά ἀναφέρουμε ἐδῶ ἀκόμα τὰ τρία «πολιτιστικά πειράματα», πού περιγράφει ὁ Lynn (1974): τὸ σοβιετικό πείραμα μέ τήν καθολική σχεδόν ἐξωσπιτική ἀπασχόληση τῶν γυναικῶν καί τήν ὁμαδική ἀνατροφή τῶν παιδιῶν· τὸ πείραμα τῶν ἰσραηλινῶν kibbutz μέ τή μεταβίβαση τῆς κύριας εὐθύνης ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν στήν ἐπαγγελματία βρεφοκόμο «meparelet» καί τὸ σουηδικό πείραμα τῆς ἐξίσωσης τῶν φύλων, στήν πράξη, μέ τὸ δικαίωμα τῆς μητέρας νά βγαίνει γιά δουλειά καί τοῦ ἀντρα νά μένει στὸ σπίτι καί νά φροντίζει τὰ παιδιά (κάτι πού θά ὀνομάζουμε ἀντρική χειραφέτηση σέ ἀντιστοιχία πρὸς τή γυναικεία χειραφέτηση).

Μέ τίς ἀλλαγές αὐτές στή σύγχρονη κοινωνία καί οἰκογένεια, ὁ πατέρας καί ἡ μητέρα ἀντιλαμβάνονται διαφορετικά τούς ρόλους καί τίς ἀνάγκες τους. Γιά τή μητέρα, ἡ κίνηση γιά τὰ δικαιώματα καί τή χειραφέτηση τῆς γυναικας βρῖσκει τήν καλύτερη ἔκφραση τῆς σέ ἐργασία καί δραστηριότητες ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι, ἕνας ρόλος πού στά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης προβάλλει προνομιακά σέ σύγκριση μέ τόν παραδοσιακό ρόλο τῆς οἰκοκυρᾶς-μητέρας. Οἱ γυναικες σήμερα τείνουν νά νοιώθουν δυσαρέσκεια καί ἀπογοήτευση μέ τόν παραδοσιακό γυναικεῖο ρόλο, παρόλο πού, ὅπως παρατηρεῖ ἡ Pringle (1971), ὁ ρόλος τῆς οἰκοκυρᾶς-μητέρας εἶναι ἕνα «full-time» ἐπάγγελμα πού ἐκτιμᾶται πάντοτε βαθύτατα καί μπορεῖ νά δώσει ἰκανοποίηση.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ σύγχρονος ἀντρας δέν μπορεῖ πιά νά βρεῖ ἰκανοποίηση μόνο ἀπὸ τή δουλειά του. Μέ τὴν ἔξοδο στήν ἀγορά ἐργασίας τῶν γυναικῶν, οἱ ἀντρας εἶναι τώρα εὐλοκανικατάστατοι καί μπορεῖ ἐνδολε νά χάσουν τὴν ταυτότητα καί προσωπική ἀξία πού ἡ ἐργασία σ' ἕνα ἐπάγγελμα προσφέρει. Ἡ οἰκογένεια μπορεῖ σήμερα νά συμπληρωρεῖ τὸ κενὸ καί νά «γεμίσει» τόν πατέρα, ὅπως καί τή μητέρα, καί νά ἰκανοποιήσει τὴν ἀνάγκη γιά σταθερότητα καί ταυτότητα (ἀνάγκη τοῦ «ἀνήκειν»).

Ὅσον ἀφορᾶ στά παιδιά, ἡ οἰκογένεια ἰκανοποιεῖ τίς πιὸ βασικές τους ἀνάγκες: τὴν ἀνάγκη γιά ἀγάπη καί ἀσφάλεια, τὴν ἀνάγκη γιά ἀναγνώριση καί αἰσθηματικὴ ἀναπόκριση, τὴν ἀνάγκη γιά ὑπευθινότητα καί τὴν ἀνάγκη γιά νέες ἐμπειρίες (Pringle, 1974).

Ἀνάγκη ἀπὸ ἀγάπη καί ἀναγνώριση ἔχουν καί οἱ μεγάλοι, γιά νά διατηροῦν συναισθηματικὴ σταθερότητα καί νά μποροῦν νά ἀναταποκρίνονται στίς ἀπαιτήσεις τῶν παιδιῶν. Οἱ συναισθηματικοὶ δεσμοὶ μέσα στήν οἰκογένεια (the affectional structure of the family) εἶναι ἰδιαίτερα ἀπαραίτητοι στή σύγχρονη πυρηνική οἰκογένεια, μέ τὴν ἐξασθένηση τῶν στενῶν δεσμῶν μέ τὸ εὐρύτερο συγγενολογί καί τὴν ἀπομόνωση τῆς οἰκογένειας μέσα στοῦ ἀπρόσωπο πλῆθος τῆς σημερινῆς μεγαλοῦπολης.

Οἱ ἀλλαγές στήν ὀργάνωση τῆς οἰκογένειας καί οἱ ἀνάγκες τῶν μελῶν τῆς χρωματίζονται διαφορετικά καί ἀποκοτοῦν ἰδιαίτερο νόημα στήν οἰκογένεια μέ ἕνα γονιο, στήν οἰκογένεια δηλαδή πού γνωρίζει μόνιμη, προσωρινή ἢ διακοπτόμενη ἀπουσία τοῦ ἐνός γονιοῦ (συνήθως τοῦ πατέρα) καί λειτουργεῖ μόνο μέ τὴ μητέρα καί τὰ παιδιά.

3. ὀργάνωση καί λειτουργία τῆς οἰκογένειας μέ ἀπουσία τοῦ πατέρα—ἐπιδράσεις στή συμπεριφορά τῆς μητέρας

Ἐχει ἐπανειλημμένα ἀποδειχτεῖ ὅτι ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα, μόνιμη, προσωρινή ἢ διακοπτόμενη, ἐπηρεάζει τὴν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας τοῦ παιδιοῦ καί ἰδιαίτερα τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ρόλου τοῦ φύλου, τὴν ἠθική ἀνάπτυξη καί κοινωνικὴ προσαρμογή καί τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη καί ἐπίδοση. Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά βρεῖ μιὰ καλὴ ἀνασκόπηση τῶν μελετῶν γιά τὸ ρόλο καί τὴ στέρηση τοῦ πατέρα στους Lynn (1974) καί Biller (1974), ἀντίστοιχα. Στὴν ἐργασία μου γιά τὸ Master Παιδαγωγικῶν περιέλαβα ἕνα κεφάλαιο ὅπου ἀνασκόπησα τίς σχετικές μελέτες πρὶν ἐκθέσω τὴ δική μου ἐρευνα καί τὰ ἀποτελέσματα, πού περιληπτικά ἀνάφερα στήν εἰσαγωγή αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Δέν ἀσχολήθηκα ὁμως συστηματικά μέ τὴν ὀργάνωση καί λειτουργία τῆς οἰκογένειας μέ ἕνα γονιο.

Ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα ἀναμφίβολα ἐπηρεάζει τὴ λειτουργία τῆς οἰκογένειας καί ἰδιαίτερα τίς κοινωνικές καί προσωπικές λειτουργίες, γιὰτί, ὅπως τονίζουσι οἱ Glasser καί Navarre (1965), «ἡ μέριμνα γιά τίς φυσικές, συναισθηματικές καί κοινωνικές ἀνάγκες ὄλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας εἶναι δουλειά γιά δύο ἐνήλικες». Ἄν ἡ σύγχρονη πυρηνική οἰκογένεια δέν μπορεῖ νά ἐπιτελέσει ὄλες τίς λειτουργίες πού προηγούμενα ἐπιτελοῦνταν μέσα στοῦ εὐρύτερο συγγενολογί, ἡ οἰκογένεια μέ ἕνα γονιο εἶναι ἀναγκασμένη ἢ νά παραλείπει ἐντελώς μερικὰ ἀπὸ τὰ παραδοσιακά καθήκοντα τῆς οἰκογένειας ἢ νά ἐπιτελεῖ λιγότερο ἰκανοποιητικά.

Ὅταν ἐξετάσει κανένας τίς ἐπιδράσεις τῆς ἀπουσίας τοῦ πατέρα στοῦ παιδιο, πρέπει ἐπίσης νά λαβαίνει ὑπόψη καί τίς ἀλλαγές πού ἀναπόφευκτα ἐπέρχονται στήν ὀργάνωση καί λειτουργία τῆς οἰκογένειας, καί ἰδιαίτερα στοῦ ρόλο τῆς μητέρας, πού εἶναι πιθανόν νά ἔχουν ἐμμεσῶς ἐπιδράσεις στοῦ παιδιο.

Αὐτές οἱ ἐμμεσῶς ἐπιδράσεις προέρχονται κυρίως:

1. Ἀπὸ τόν τρόπο πού ἡ μητέρα σχολιάζει τὸν ἀπόντα πατέρα καί τὸν παρουσιάζει στοῦ παιδιο.
2. Ἀπὸ τίς ἀντιδράσεις τῆς μητέρας στήν ἀπουσία τοῦ πατέρα/ἀντρα.
3. Ἀπὸ τίς ἀλλαγές στή συμπεριφορά καί στήν τακτικὴ τῆς μητέρας.

Φυσικά, ὄλα αὐτὰ χρωματίζονται καί ἀπὸ τίς σχέσεις τοῦ ζευγαριοῦ πρὶν ἀπὸ τὸ χωρισμό, κατὰ τὸ χωρισμό καί κατὰ τὴ διάρκεια τῶν κανονικῶν ἢ ἀκανόνιστων ἐπανενώσεων (στὶς περιπτώσεις τῆς διακοπτόμενης ἀπουσίας). Δέν χρειάζεται νά ἀναφερθοῦμε στή σχέση τοῦ ζευγαριοῦ πρὶν καί μετὰ τὸ χωρισμό, στήν περίπτωση διαλῶσεως τοῦ γάμου, καί στίς συνέπειες πού αὐτὴ ἔχει γιά τὸ παιδιο. Ἐπίσης ἔξω ἀπὸ τὸ θέμα μας βρίσκονται καί οἱ περιπτώσεις χηρείας καί ὀρφάνιας· παρ' ὅλη τὴ σοβαρότητα πού παρουσιάζουν καί οἱ δύο περιπτώσεις ἀπουσίας γονέων (πατέρα) δέν βρίσκονται μέσα σ' αὐτὸ πού ὀνομάζουμε «διακοπτόμενη ἀπουσία».

Βέβαια, ἡ αἰτία γιά τὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα εἶναι παράγοντας πού ἐπηρεάζει σημαντικά τὴ συμπεριφορά

της μητέρας απέναντι στον πρώην ή άπόντα άντρα. Η Αμερικανίδα ψυχολόγος Hetherington (1971) αναφέρει ότι βασικά αίτια για τις διαφορές που παρουσιάζουν μεταξύ τους τα όρφανα κορίτσια και τα κορίτσια διαζυγίου στις σχέσεις τους με τα άγόρια ήταν οι διαφορές που παρουσίαζαν οι μητέρες τους (χήρες και διαζευγμένες αντίστοιχα) στη στάση τους σε άναφορα προς τον πρώην ή πεθαμένο σύζυγο, προς τον εαυτό τους και τη ζωή γενικά.

Έτσι, εξετάζοντας τις τρεις πηγές έμμεσων επιδράσεων απουσίας του πατέρα στο παιδί, περιοριζόμαστε στις περιπτώσεις διακοπόμενης απουσίας κυρίως για επαγγελματικούς λόγους, όπως είναι η περίπτωση των Ελλήνων εργατών στη Δ. Γερμανία, που μελέτησα στην προηγούμενη δουλειά μου, και οι περιπτώσεις των ναυτικών με τις όποιες ασχολήθηκαν μερικοί έρευνητές (π.χ. Tiller, βλ. Lynn και Sawrey, 1959- Crain and Stamm, 1965- Marsella et al., 1974).

α. Παρουσίαση του άπόντα πατέρα από τη μητέρα στο παιδί

Μιά θερμή σχέση πατέρα-μητέρας πριν το χωρισμό ή κατά τη διάρκεια των επανενώσεων, και ιδιαίτερα μία σχέση που αποκαλύπτει αισθήματα άμβισβίας άγάπης και εκτίμησης, βοηθάει το παιδί να διατηρήσει ένα αισθημα άσφάλειας και μία θετική στάση απέναντι στον πατέρα κατά τη διάρκεια της απουσίας του. Τα παιδιά τείνουν να φοβούνται τον πατέρα και αυτή η τάση τους, μαζί με την τάση να βλέπουν τη μητέρα σαν πιο στοργική, τοποθετεί τη μητέρα στη στρατηγική θέση του πατέρα. Όταν ο πατέρας απουσιάζει, η θέση της μητέρας είναι πολύ ισχυρή, επειδή αυτή μόνη μπορεί να χρωματίσει την εικόνα που έχει το παιδί για τον πατέρα. Αυτό βέβαια εξαρτάται από τη σχέση πατέρα-παιδιού πριν το χωρισμό και την ηλικία του παιδιού κατά το χωρισμό. Είναι δύσκολο να αλλάξει μια ήδη καλή σχέση με τον πατέρα.

Σ' οποιαδήποτε περίπτωση όμως η μητέρα μπαίνει ανάμεσα στο παιδί και τον πατέρα και έτσι είναι σε θέση να υπονομεύσει είτε να ενισχύσει τη σχέση πατέρα-παιδιού. Ο Bach (1946) βρήκε ότι η γνώμη του παιδιού για τον άπόντα πατέρα επηρεάζεται από τα αισθήματα της μητέρας προς τον πατέρα και ότι, κατά τη διάρκεια της απουσίας του πατέρα, μητέρα και παιδί έχουν στενότερη επαφή. Σε μία μελέτη παιδιών, που γεννήθηκαν κατά την περίοδο του πολέμου, ο Stoltz και οι συνεργάτες του (1954) διαπίστωσαν ότι η στενή σχέση μητέρας-παιδιού, που αναπτύχθηκε κατά την απουσία του πατέρα (όπληρσια στον πόλεμο), δημιούργησε δυσκολίες στο παιδί να πλησιάσει τον πατέρα, όταν γύρισε σπίτι, και αυτό οδήγησε σε στενότερο σύνδεσμο μητέρας-παιδιού και μεγαλύτερη συναισθηματική απόμάκρυνση του πατέρα.

Τα αισθήματα της μητέρας προς τον άπόντα πατέρα μπορούν να επηρεάσουν σημαντικά την ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού, και ιδιαίτερα τη διαμόρφωση του ρόλου του φύλου στο άγόρι. Η άντρικότητα του άγοριού και η όμοιοτήτά του προς τον πατέρα ενισχύονται από τη θετική στάση της μητέρας προς τον πατέρα (Billler, 1974)· αυτό ισχύει και για τα παι-

διά με απουσία πατέρα και για τα παιδιά με παρόντα τον πατέρα τους. Βέβαια η σημασία της στάσης της μητέρας είναι μεγαλύτερη όταν ο πατέρας απουσιάζει. Ο Clausen (1966) διαπίστωσε την άπωση ότι η στάση που κρατάει η μητέρα απέναντι στον άπόντα πατέρα είναι ίσως πιο σημαντικός παράγοντας από την ίδια την απουσία του άντρικού μοντέλου για το παιδί.

Ο Korf (1970), εξετάζοντας τις επιδράσεις της στάσης της μητέρας έναντι του πατέρα στο παιδί, βρήκε ότι η άρνητική στάση της μητέρας απέναντι στον πατέρα (ή και το παιδί) συνδέεται με άνεπαρκή, άρνητική προσαρμογή του παιδιού στο σχολείο. Θα μπορούσε κανένα να υποθέσει ότι η στάση της μητέρας έχει κάποια άρνητική επίδραση στην αυτοεκτίμηση του άγοριού που, με τη σειρά του, επηρεάζει την προσαρμογή του στο σχολείο. Πραγματικά ο Lynn (1974) ισχυρίζεται ότι τα άρνητικά σχόλια της μητέρας για τον πατέρα συντελούν στη δημιουργία στο άγόρι άρνητικής εικόνας του εαυτού του.

Ο Korf διαπίστωσε ότι οι παράγοντες που συνδέονται με δύσκολη σχολική προσαρμογή των άγοριών με απουσία πατέρα συνδέονται επίσης με άρνητική συμπεριφορά και στάση της μητέρας. Δηλαδή ως ένα βαθμό οι επιδράσεις της απουσίας του πατέρα στο παιδί φαίνονται (γίνονται κατανοητές) μέσα από τις αντιδράσεις της μητέρας.

β. Αντιδράσεις της μητέρας στην απουσία του πατέρα /συζύγου

Οι αντιδράσεις της μητέρας στην απουσία του πατέρα και ο τρόπος που βλέπει τη νέα κατάσταση φαίνεται να είναι σημαντικοί ενδιάμεσοι παράγοντες. Ο Korf αναφέρει ότι οι διαζευγμένες μητέρες βλέπουν τη νέα κατάσταση σαν χειρότερη από ότι ήταν πριν από το χωρισμό κι αυτό το αισθημα φαίνεται να σχετίζεται με τη δύσκολη σχολική προσαρμογή των άγοριών. Μητέρες χωρίς άντρα τείνουν να δείχνουν σημαδία άνησυχίας και απόγνωσης. Όπωςδήποτε όμως οι αντιδράσεις της μητέρας στο χωρισμό ή τη στέρηση του συζύγου και η εκτίμηση της νέας κατάστασης φαίνονται να συνδέονται με την ατμόσφαιρα της απουσίας του άντρα. Όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω, στη μελέτη της Hetherington (1971), οι χήρες μητέρες είχαν θετική στάση και προς τον εαυτό τους και προς το γάμο και τη ζωή γενικά, σε αντίθεση με την άρνητική στάση των διαζευγμένων μητέρων.

Άνεξάρτητα όμως από τις όποιεςδήποτε πρώτες αντιδράσεις της μητέρας στο χωρισμό και την απουσία/στέρηση του άντρα, τα πράγματα την αναγκάζουν να προσαρμοστεί στη νέα κατάσταση, άλλ' αυτή η προσαρμογή δεν είναι καθόλου εύκολη. Οι Ferri και Robinson (1976) στη μελέτη τους για τις μοναχές μητέρες αναφέρουν ότι αυτές, περισσότερο από τους μοναχούς άντρες, ένοιωθαν άνικανες να προσαρμοστούν στη νέα κατάσταση. Τα τρία τέταρτα από τις μοναχές μητέρες, σε σύγκριση με τους μισούς μοναχούς πατέρες, έβρισκαν δύσκολο το συνδυασμό μητρότητας και πατρότητας συγχρόνως. Έβρισκαν δύσκολο να είναι πηγή και στοργής και έξουσίας. Το ίδιο αναφέρει και

ή Marsden στή μελέτη της γιά τίς μοναχές μητέρες. Οἱ μητέρες αὐτές παραπονιόταν γιά τήν ἀνικανότητά τους νά ἐκπαιθῶνουν καί τοὺς δύο ρόλους μέ ἐπιτυχία, καί συγκεκριμένα νά ἀσκοῦν ἐξουσία δείχνοντας συγχρόνως στοργή. Ἀνησυχούσαν μήπως τὰ παιδιά τους δέχονται ἡ πάρα πολλή πειθαρχία ἡ πάρα πολλή στοργή.

Τόσο στή μελέτῃ της Marsden ὅσο καί στή μελέτῃ τῶν Ferris καί Robinson, μερικές μητέρες ἀνάφεραν ὅτι μποροῦσαν νά παίξουν τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο ρόλο λίγο-πολύ ικανοποιητικά ὄχι ὁμοῦ καί τοὺς δύο καί ὅτι, προσπαθώντας νά παίξουν καί τοὺς δύο ρόλους, τελικά δέν κατάφεραν μέ ἐπιτυχία κανένα. Τέλος, ἄλλες μητέρες περιγράφουν τοὺς ἑαυτοὺς τους «σάν διχασμένες προσωπικότητες», ἀφοῦ ἀναγκάζονται νά παίξουν δύο ρόλους ταυτόχρονα.

Στῇ σχετικῇ λογοτεχνίᾳ ἀναφέρονται περιπτώσεις ψυχικῶν διαταραχῶν σέ μοναχὲς μητέρες (βλ. McCord et al., 1962· Biller, 1974). Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐνταση ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τίς ἀπαιτήσεις τῶν παιδιῶν, ἡ μοναχὴ μητέρα στερεῖται «ἐξ ἀντικειμένου» τὰ μέσα ικανοποίησης τῶν δικῶν της πρῶτα φυσικῶν καί συναισθηματικῶν ἀναγκῶν καί αὐτῇ ἡ στέρση μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ ψυχικὲς διαταραχές.

Γιὰ νά ἐπιβλέψουμε στὴν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν, ἀκόμα κι ἂν οἱ μοναχὲς μητέρες ἦταν ἱκανὲς νά συνδιάξουν καί τοὺς δύο ρόλους, ὁ ἔλεγχος τους πάνω στὰ παιδιά θά ἐξακολούθουσε νά στερεῖται κάτι ἀπὸ τὴν εὐκαμψία τῆς ὀλοκληρωμένης οἰκογένειας, γιὰ τὸ παιδί δέν ἔχει ποῦ νά προσφύγει σὲ περιπτώσεις ἀθιαιρέσις τῆς μητέρας καί ἡ μητέρα, μὴ ἔχοντας ἄλλο ἐνήλικα σὸ στίσι νά τὸν συμβουλευτεῖ, βρίσκει ὀσκολο νά διατηρεῖ σταθερότητα καί νά εἶναι συνεπὴς στὶς ἀποφάσεις της. Ἐτσι, ἀστάθεια στῇ συμπεριφορᾷ τῆς μητέρας εἶναι τὸ πιθανὸ ἀποτέλεσμα τῆς στέρσης μιᾶς ὑποστήριξης, μιᾶς ἐνίσχυσης, ἡ μιᾶς ἐξισοροποιοτικῆς μεσολάβησης, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη τοῦ πατέρα.

Ἀπὸ ὅτι μέχρι τώρα λέχθηκε βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα προκαλεῖ ἀλλαγὲς στῇ συμπεριφορᾷ καί τῇ στάσει τῆς μητέρας, καθὼς βέβαια καί στὸν τρόπο ζωῆς καί λειτουργίας ὀλοκληρῆς τῆς οἰκογένειας.

γ. Ἀλλαγὴ στῇ συμπεριφορᾷ καί στάσει τῆς μητέρας

Ἐταν ὁ πατέρας ἀπουσιάζει μακριὰ ἀπὸ τὸ σπίτι, ἔστω καί προσωρινὰ καί διακοπτόμενα καί γιὰ ὀκονομικοὺς λόγους, ἡ μητέρα ἀναγκάζεται νά ἀναλάβει μερικές ἀπὸ τίς ὑπευθυνότητες τοῦ πατέρα καί νά κάνει δουλειές, ποὺ ὡς ἕνα βαθμῖο ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μέ τὴν «ἐξειδίκευση» τοῦ γυναικειοῦ ρόλου. Αὐτὸ ἀναπόφευκτα ἐπιρραεῖ τῇ λειτουργικότητῃ τῆς οἰκογένειας καί ἰδιαίτερα τὴν κοινωνικὴ τῆς λειτουργία καί τίς διαπροσωπικὲς σχέσεις μέσα στὴν ἴδια τὴν οἰκογένεια καί ἔξω στὴν εὐρύτερη κοινωνία.

Ὅρισμένες κοινωνικὲς ἐπαφὲς καί σχέσεις πιθανὸ νά ἀποφεύγονται ἐντελῶς. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Tiller (βλ. Lynn καί Sawrey, 1959), ὀ γυναῖκες τῶν ναυτικῶν στῇ Νορβηγία ζοῦνε λιγότερο κοινωνικῇ ζωῇ ἀπὸ τίς ἄλλες γυναῖκες. Οἱ κοινωνικὲς σχέσεις εἶναι

φτιαγμένες γιὰ ζευγάρια καί συνεπῶς ἡ μοναχὴ μητέρα συχνὰ δέν μπορεῖ νά συμμετεχεῖ σέ κοινωνικὲς ἐκδηλώσεις ἡ μπορεῖ κι ἡ ἴδια νά ἀποφεύγει τὴ συμμετοχὴ της λόγω ἔλλειψης χρόνου ἡ γιὰ τὴν δέν αἰσθάνεται «ἀνετα» μοναχὴ της. Ἐπὶ πλεόν, ὀ μοναχὲς γυναῖκες πρῆται νά προσέχουν στὶς κοινωνικὲς τοὺς ἐπαφὲς «νὰ μὴ κακοχαρακτηριστῶν ὀ ἴδιες καί ὀ οἰκογενεῖς τους» (βλ. Glasser and Navarre, 1965) ἐκθεσιμῆνες καθὼς εἶναι στὰ πικρὰ σχόλια τῶν γειτόνων (πρβ. καί τὴ συνέντευξη τῆς προέδρου τῆς Παανελλήνιας Ἐνοῆσης Γυναικῶν Ἀξιοματικῶν Ἐμπορικοῦ Ναυτικοῦ).

Κι ὁμοῦ εἶναι καλὸ καί γιὰ τὴν μητέρα καί γιὰ τὰ παιδιά νά ἔχουν συχνὲς καί στενὲς ἐπαφὲς μέ γνωστούς καί φίλους καί νά χρησιμοποιοῦν κι ἄλλα μέσα, ἔξω ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, γιὰ τὴ λύση τῶν προβλημάτων τους.

Ἄλλὰ ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα ἐπιρραεῖ καί τίς σχέσεις μεταξύ τῶν ἴδιων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας. Ὅπως παρατηροῦν ὀ Glasser καί Navarre, «ὀ διαπροσωπικὲς σχέσεις μέσα στὴν οἰκογένεια δέν εἶναι ἐντελῶς ἀμοιβαῖες, γιὰ τὴν ὑπάρχον διαφορὲς σέ ἡλικία καί κύρος». Ἡ ἀγάπη τῶν παιδιῶν, μολοντὶ δίνει ἱκανοποίηση, δημιουργεῖ ἀπαιτήσεις μᾶλλον παρά στηρίζει. Ὑπάρχει φόβος νὰ μὴ μπορεῖ ἡ μοναχὴ μητέρα νά ἱκανοποιήσει τίς ἀπαιτήσεις τῶν παιδιῶν καί τὰ παιδιά νὰ μὴ μποροῦν νά ἐκτελέσουν τὰ καθήκοντα ποὺ τοὺς ἀναθέτει ἡ μητέρα καί ποὺ, ὅπως παραδέχονται κι ὀ ἴδιες ὀ μητέρες, εἶναι συχνὰ ὑπερβολικὰ δύσκολα γι' αὐτὰ (βλ. Marsden, 1969· Ferris καί Robinson, 1976). Ἡ μοναχὴ μητέρα πρῆται μεγαλυτέρῃ ὑπευθυνότητῃ ἀπὸ τὰ παιδιά ἀπὸ ὅτι γίνεται συνήθως στὴν κανονικὴ οἰκογένεια. Μερικὲς μοναχὲς μητέρες στρέφονται στὰ παιδιά τους γιὰ νά ἐλαφρῶνουν τὸ βάρος τῶν ἐθῶν τῶν τους (Lynn, 1974) ἡ ἀκόμα ἀφῆνουν τὸ μεγαλυτέρῃ γιὸ τους νά ἀναλαβαίνει πατρικὲς ὑπευθυνότητες καί κατὰ κάποιο τρόπο τὸν μετατρέπουν σέ ὑποκατάστατο τοῦ πατέρα.

Στὶς περισσότερες ὁμοῦ περιπτώσεις ἡ μοναχὴ μητέρα ἀναλαβαίνει μερικὲς τουλάχιστον ἀπὸ τίς ὑπευθυνότητες τὸν παραδοσιακοῦ ἀντρικοῦ ρόλου καί γίνεται ἀσθητῇ, ἀπαιτητικῇ ἡ καί τυραννικῇ ἀκόμα (Meerloo, 1956). Μέ τὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα ἡ μητέρα μένει ἡ μόνη μορφή ἐξουσίας στὴν οἰκογένεια, κι αὐτὸ δημιουργεῖ τὸν κίνδυνο νά βλεπεῖ τὸ παιδί τὴν ἐξουσία σάν προσωπικὴ μᾶλλον παρά συμβατικὴ, σέ αὐτὴν ὁμοῦ τὴν περιπτώση δέν εἶναι ἐσκολο νά ἐπιτευχθοῦν ἡ συμμόρφωση μέ τοὺς κανόνες καί ἡ κοινωνικοποίηση τοῦ παιδιοῦ. Ὅμοια, δύσκολα ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀνεξαρτητοποίηση τῶν παιδιῶν, γιὰ τὴν ἀπουσία τοῦ πατέρα τὸ παιδί δέν γνωρίζει τὴ διαδικασία λήψης ἀποφάσεων μεταξύ ὀμοίων.

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφερόμενα καί σημαντικῇ εἶναι ἡ σχέση ποὺ διαπιστώθηκε μεταξύ ἀντρικότητος στὸ ἀγόρι καί στάσεως τῆς μητέρας ἀναφορικὰ μέ τὴν ἀντρικότητα τοῦ γιοῦ της. Ὅπως μιᾶς πληροφοροῦν ὀ Marsden (1965) καί Ferris καί Robinson (1976), ὀ ἴδιες ὀ μητέρες ἀνησυχούσαν, γιὰ τὴν δέν ἦταν σέ θέση νά προσφέρουν στὰ ἀγόρια τους τὸ παράδειγμα ἀντρικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ μπορεῖ νά προσφέρει ὁ πατέρας. Στὴν

κανονική οικογένεια ο πατέρας είναι εκείνος που με την ίδια τη συμπεριφορά του ενισχύει και προσδοκᾷ συμπεριφορά από τα παιδιά ανάλογη με το φύλο τους. Στο σπίτι με άπουσία πατέρα η μητέρα πρέπει να αναλάβει και το ρόλο αυτό του πατέρα και είναι πολύ σημαντικό για την όμαλη ανάπτυξη του παιδιού το πόσο καλά μπορεί να εκπληρώσει αυτό το ρόλο. 'Αν η μητέρα επιτρέπει με τη συμπεριφορά της την ανάπτυξη υπερβολικής συναισθηματικής εξάρτησης στο γιό της, ένδεχεται να μην αναπτύξει ικανοποιητικά την αντρικότητα του το άγόρι και να παρουσιάζει συμπτώματα γυναικείας συμπεριφοράς. 'Ο McCord και οι συνεργάτες του (1962) παρουσιάζουν τέτοιες περιπτώσεις γυναικείων συμπτωμάτων στη συμπεριφορά των άγοριων με άπουσία πατέρα, σαν αποτέλεσμα της συμπεριφοράς της μητέρας. Διαπιστώναν π.χ. ότι άγόρια που ανατράφηκαν από ψυχρές μητέρες ή μητέρες που αποδοκιμάζουν τα παιδιά τους (άνωμαλη μητρική συμπεριφορά) παρουσίασαν συμπτώματα γυναικείας συμπεριφοράς, ενώ άγόρια που ανατράφηκαν από ισορροπημένες, όμαλές μητέρες δεν έδειξαν τέτοια συμπτώματα. 'Ο Biller (1974) προσθέτει ότι ψυχικά ύγιεις μητέρες μπορούν να εξουδετερώσουν μερικές από τις συνέπειες της άπουσίας του πατέρα.

Γιά να εκτιμήσουν τη δυνατότητα της μητέρας να ενθαρρύνει ή να αποθαρρύνει αντρική συμπεριφορά στο γιό της, οι Biller και Bahn (1971) χρησιμοποίησαν ένα κριτήριο αυτοεκτίμησης και ένα κριτήριο ενθάρρυνσης τυπικής αντρικής συμπεριφοράς (επιθετικότητα-ανεξαρτησία). Στην ομάδα των κανονικών παιδιών (χωρίς άπουσία πατέρα) και στην ομάδα των παιδιών με «όμιμη» άπουσία πατέρα (μετά την ηλικία των πέντε ετών) δεν διαπιστώθηκε καμιά σχέση ανάμεσα στα δύο αυτά κριτήρια, ενώ αντίθετα παρατηρήθηκε σχετική συνάφεια στην ομάδα με «πρωίμη» άπουσία (πριν το πέμπτο έτος της ηλικίας). Δεν αποκλείεται επομένως η γενική ενδαισθησία, που παρουσιάζουν τα πρώτα πέντε χρόνια στις επιδράσεις της άπουσίας του πατέρα, που γενικά παρατηρείται στις σχετικές έρευνες (βλ. Κοντογιώργος, 1977), να οφείλεται κατά ένα μέρος στη σχέση μητέρας-παιδιού κατά την ηλικία αυτή.

'Ο Biller (1974) παρατηρεί ότι στην οικογένεια με χαμηλή διαθεσιμότητα (παρουσία) του πατέρα είναι πολύ πιθανή μιά στενή σχέση μητέρας-παιδιού, ιδιαίτερα κατά τη βρεφική και νηπιακή ηλικία, και ότι με αυτή τη σχέση συνδέονται ανεπαρκής ανάπτυξη του ρόλου του φύλου, έλλειψη προσαρμογή στην ομάδα και συναισθηματική διαταραχή.

'Ενα συνηθισμένο αποτέλεσμα αυτής της στενής σχέσης μητέρας-παιδιού στο σπίτι με άπουσία πατέρα είναι η υπερπροστατευτικότητα της μητέρας. Κατά την παρουσία του πατέρα η τάση αυτή της μητέρας αποθαρρύνεται, ενώ αντίθετα ενθαρρύνεται το παιδί να ανεξαρτητοποιηθεί· οι πατέρες δυσανασχετούν να βλέπουν τα παιδιά τους να υπερπροστατεύονται. 'Αντίθετα, κατά την άπουσία του πατέρα αυξάνει ή πιθανότατα ν' άνησχυει η μητέρα μήπως τραυματισθεί το παιδί—ιδίως το μωρό—και να το υπερπροσταθεί. 'Ο Stoltz και οι συνεργάτες του (1954) αναφέρουν ότι μητέρες χωρίς άντρα τείνουν να περιορίζουν τις κινητικές

δραστηριότητες των παιδιών τους σε μεγαλύτερο βαθμό από μητέρες που είχαν τον άντρα στο σπίτι τους. 'Επίσης, ο Tiller στη δική του μελέτη (βλ. Lynn και Sawrey, 1959) αναφέρει ότι οι γυναίκες των ναυτικών δείχνουν μεγαλύτερη υπερπροστατευτικότητα, όπως φάνηκε από τις άπαντήσεις των ίδιων των γυναικών και των παιδιών τους στις συνεντεύξεις στο τέστ με το παιχνίδι της κούκλας.

Φαίνεται λογικό λοιπόν να δεχτούμε ότι άγόρια που στερούνται τον πατέρα τους και υπερπροστατεύονται από τη μητέρα τους πιθανόν να παρουσιάζουν προβλήματα στη σεξουαλική τους συμπεριφορά. 'Αλλά η υπερπροστατευτικότητα της μητέρας μπορεί να είναι βλαβερή και γιά τα κορίτσια. 'Η Hetherington (1971), σε μιά μοναδική στο είδος της έρευνα με έφηβα κορίτσια χωρίς πατέρα λόγω θανάτου ή διαζυγίου, έδειξε ότι και οι δύο όμαδες κοριτσιών είχαν δυσκολίες στις σχέσεις τους με τα άγόρια, και μάλιστα γιά υπερπροστατευτικές μητέρες και στις δύο περιπτώσεις.

'Η υπερπροστασία συνήθως συνδέεται με υπερβολική στοργή, όχι όμως άπαραίτητα. Τά παιδιά με άπουσία πατέρα κάνουν διαφορετικά σχόλια γιά τη στοργικότητα ή αδελφότητα της μητέρας: μερικά άναφέρουν υπερβολική στοργικότητα και άλλα υπερβολική πειθαρχία και άσκηση δύναμεις (επιβολής). Στη μελέτη του Hoffman (1971) πάνω στην εξέλιξη της συνειδησεως, τά παιδιά με άπουσία πατέρα άνεφεραν ότι οι μητέρες τους έδειχναν λιγότερη στοργή. 'Αντίθετα, τά κορίτσια άνεφεραν ότι οι μητέρες τους έδειχναν περισσότερη στοργή. 'Αν οι διαφορές αυτές είναι πραγματικές και δεν οφείλονται στις διαφορετικές προσδοκίες των παιδιών, μπορούμε να διατυπώσουμε την άποψη ότι η μοναχική μητέρα ενδιαφέρειται γιά άμση συμμόρφωση με τις επιθυμίες της, που επιτυγχάνεται εύκολότερα με το κορίτσι παρά με το άγόρι· επομένως, ένα μεγάλο μέρος της έπικοινωνίας μητέρας-γιού μπορεί να στρέφεται γύρω από θέματα πειθαρχίας και έτσι μένει λιγότεραν χρόνος γιά συναισθηματική έπαφή.

Οι Crain και Stamm (1965) εξέτασαν πώς τά παιδιά πατέρων με διακοπόμενη άπουσία—μέλη υποβρυχίου στόλου—βλέπουν τη συμπεριφορά της μητέρας σε σύγκριση με παιδιά χωρίς άπουσία πατέρα. Το τέστ περιλάμβανε δύο κλίμακες: έξουσία και άγάπη.

Στην κλίμακα έξουσίας δεν παρατηρήθηκε διαφορά εκτίμησης της μητρικής συμπεριφοράς από τις δύο όμαδες παιδιών· αντίθετα, στην κλίμακα άγάπης τά παιδιά με άπουσία πατέρα παρουσίασαν τις μητέρες τους λιγότερο στοργικές και ζεστές από τά άλλα παιδιά. 'Εν τούτοις, η διαφορά αυτή δεν παρατηρήθηκε σε μιά άλλη μέτρηση με παρόμοιο τέστ. Οι Crain και Stamm εξέτασαν διάφορες έναλλακτικές έρμηνειες γιά τις μικρές και γενικά μύ σημαντικές διαφορές που παρατηρήσαν, όπως το μικρό και άκανόνιστο διάστημα της πατρικής άπουσίας, και τη συνειδητή προσπάθεια εκ μέρους των γονιών να εξουδετερώσουν τις άρνητικές επιπτώσεις της άπουσίας του πατέρα.

Στη μελέτη των Marsella et al. (1974), οι πατέρες—μέλη πυρηνικού υποβρυχίου στόλου—άπουσιάζαν γιά κανονικά και ισόχρονα διαστήματα, συγκεκριμένα

τρῆς μῆνες στή θάλασσα καί τρεῖς μῆνες στό σπίτι. Ὁ Marsella μέ τούς συνεργάτες του χορήγησαν στίς γυναῖκες 34 ἀντρώων ὑποβρυχίων τὸ Κριτήριο Συμπεριφορᾶς Γονέων (Parental Attitude Research Instrument) τῶν Schaefer καί Bell (1958) καί μελέτησαν τίς ἀλλαγές στή συμπεριφορὰ τῆς μητέρας κατά τὴ διάρκεια τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ἀντρα στή θάλασσα (ἀπουσία) καί τῆς παρουσίας του στό σπίτι. Διαπίστωσαν ὅτι ἡ κυριαρχία καί ὁ ἔλεγχος τῆς μητέρας, καθὼς ἐπίσης καί ἡ δυσαρέσκεια ἀπὸ τὸ γάμο καὶ οἱ διενέξεις μεταξύ τῶν συζύγων, εἶναι συχνότερα φαινόμενα κατά τὴν παρουσία τοῦ πατέρα στό σπίτι.

Οἱ μελέτες αὐτές τῶν Marsella et al., τῶν Crain καί Stamm καί τοῦ Tiller στή Νορβηγία εἶχαν ὡς ἀντικείμενο τίς ἐπιδράσεις τῆς διακοπτόμενης ἀπουσίας τοῦ πατέρα (ναυτικοῦ, φαλινοκωνηγοῦ ἢ ἀξιωματικοῦ τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ) στή συμπεριφορὰ τῆς μητέρας. Ἐνὸς ἑαυτοῦ τοῦ Tiller καί οἱ Crain καί Stamm συγκρίναν τὴ συμπεριφορὰ τῶν γυναικῶν τῶν ναυτικῶν μὲ τὴ συμπεριφορὰ ἄλλων γυναικῶν ποῦ εἶχαν πάντα κοντά τους τὸν ἀντρα τους, ὁ Marsella καί οἱ συνεργάτες του μελέτησαν τίς ἀλλαγές στή συμπεριφορὰ τῆς μητέρας ἀπὸ τὴν ἀπουσία-παρουσία τοῦ ἀντρα τῆς. Γι' αὐτὸ καί οἱ ἐρμηνεῖες ποῦ δίνουν στὰ εὐρήματα τούς εἶναι διαφορετικὲς καὶ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες. Ἐτσι, τὴ μεγαλύτερη αὐταρχικότητα καί ἔλεγχος τῆς μητέρας κατά τὴ διάρκεια τῆς παρουσίας τοῦ πατέρα στό σπίτι ἀπέδωσαν: ἡ στή συμπεριφορὰ τοῦ πατέρα, ποῦ σάν στρατιωτικὸς ἐνθαρρύνει αὐταρχικὴ καί κυριαρχικὴ συμπεριφορὰ· ἡ στή συνειδητὴ προσπάθεια ἀπὸ μέρος τῆς μητέρας νὰ ἐξουδετερώσει τὴν ἀνεκτικότητα ποῦ δείχνει ὁ πατέρας κατά τὴ διάρκεια τῆς βραχυχρόνιας παραμονῆς του στό σπίτι· ἡ στή προσπάθειά τῆς νὰ κερδίσει τὴν προσοχὴ τοῦ ἀντρα τῆς ἐλέγχοντας τὸ βαθμὸ ἐπικοινωνίας πατέρα-παιδιοῦ.

Ὅσο γιὰ τὴ μεγαλύτερη δυσαρέσκεια ποῦ ἐκφράζει ἡ μητέρα γιὰ τὸ γάμο τῆς ἢ τίς συχνότερες διενέξεις ποῦ ἔχει μὲ τὸν ἀντρα τῆς κατά τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στό σπίτι, ἀρκεῖ ἀπλῶς νὰ σκεφτοῦμε ὅτι μόνχα κατά τὴν παρουσία τοῦ ἀντρα τῆς μπορεῖ ἡ γυναῖκα ποῦ ἀνατρέφει μοναχὰ τὰ παιδιὰ τῆς, δταν ἐκεῖνος λείπει μακριά, νὰ τοῦ μεταδώσει, συχνὰ μὲ ἐντονο τρόπο, τίς ἀνησυχίες τῆς καί τίς δυσκολίες ποῦ συναντᾷ ἀνατρέφοντας μοναχὰ τὰ παιδιὰ τῆς· καί αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὀδηγεῖ σὲ ἐντονες συζητήσεις καί διενέξεις.

Ὁ Marsella καί οἱ συνεργάτες του ἐξέτασαν ἀκόμα τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἐπηρεάζουν τὴ συμπεριφορὰ τῆς μητέρας καί οἱ μεταβολές τῆς συμπεριφορᾶς τῶν παιδιῶν κατά τίς ἐναλλασσόμενες περιόδους τῆς ἀπουσίας-παρουσίας τοῦ πατέρα.

Γενικά, δταν κάποιος ἐξετάζει τίς ἐπιδράσεις τῆς ἀπουσίας τοῦ πατέρα στό παιδί, πρέπει νὰ λαβαίνει ὑπόψη του καί τίς ἐπιδράσεις στή μητέρα καί τὸ ἀντίθετο· καί ἀκόμα νὰ προσέχει μήπως καί ἄλλοι ἐξωτερικοὶ παράγοντες παίζουν κάποιο ρόλο.

Ὁ καθηγητὴς Biller (1974) π.χ. ὑποστηρίζει ὅτι ἡ σειρά γεννήσεως, ἡ ἡλικία καί τὸ φύλο τῶν ἀδελφῶν, ὅπως καί ἡ ὑπαρξὴ ἄλλων ἀντρικῶν μοντέλων στό

σπίτι, μπορεῖ νὰ ἐπηρεάζουν μαζί μὲ τὴ συμπεριφορὰ τῆς μητέρας τὴν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας τοῦ παιδιοῦ ποῦ γνωρίζει ἀπουσία πατέρα. Ὁ Biller ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ πιθανότητα μητρικῆς ὑπεπροστασίας στό σπίτι μέ ἀπουσία πατέρα αὐξάνει στήν περίπτωση τῶν μονοχωρίων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ πιθανότητα γιὰ στενὴ ἐπαφὴ μητέρας-γιοῦ, γιὰ ἐξάρτηση καί γιὰ μητρικὴ ὑπεπροστασία μειώνεται, δταν τὸ ἀγόρι ἔχει συχνές ἐπαφές μὲ ἄλλα ἀδέλφια (ἰδιαίτερα ἀγόρια) καί φίλους.

Οἱ Start καί Start (1974) ἰσχυρίζονται ὅτι οἱ μητέρες δίνουν στὰ πρωτότοκα διαφορετικὴ ἀνατροφή ἀπὸ τὰ ὑπερότοκα καί ἰδιαίτερα ἀπαιτοὺν περισσότερη πειθαρχία καί κατευθυνόμενη συμπεριφορὰ ἢ ἔχουν ὑψηλότερες προσδοκίες. Μερικοὶ ἐρευνητὲς ἀναφέρουν ὅτι οἱ προσδοκίες καί οἱ φιλοδοξίες τῆς μητέρας μπορεῖ νὰ εἶναι μεγαλύτερες στήν οἰκογένεια χωρὶς πατέρα παρά στήν κανονικὴ οἰκογένεια, ἀνεξάρτητα βέβαια ἀπὸ τίς πραγματικὲς ἐπιτυχίες τῶν παιδιῶν (βλ. π.χ. McCord et al., 1962· Gregory, 1965· Biller, 1974). Τέλος, δέν πρέπει νὰ παραβλέπουμε τὸ ὅτι ἡ συμπεριφορὰ καί οἱ προσδοκίες τῆς μητέρας τόσο στό κανονικὸ σπίτι ὅσο καί στό σπίτι μέ ἀπουσία πατέρα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν κοινωνικοοικονομικὴ κατάσταση τῆς οἰκογένειας.

Ἐπομένως, δταν ἐξετάζει κανεὶς τίς ἐπιδράσεις τῆς ἀπουσίας τοῦ πατέρα στή συμπεριφορὰ καί τὴ στάση τῆς μητέρας, ὅπως καί στήν ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν, θὰ πρέπει νὰ ἔχει ὑπόψη του τούς ἐνδιάμεσους, διαφοροποιητικoὺς παράγοντες, ὅπως αὐτοὺς ποῦ μνημονεύσαμε παραπάνω.

4. ἡ ἔρευνα

Στὴν ἔρευνα ποῦ περιγράφεται σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία μελέτησαν τίς ἐπιδράσεις τῆς διακοπτόμενης ἀπουσίας τοῦ ναυτικοῦ πατέρα στή συμπεριφορὰ τῆς μητέρας. Στὴν ἀρχὴ σκέφτηκα νὰ ἀκολουθήσω τὴ μέθοδο τῶν Marsella et al. (1974), συγκρίνοντας τίς ἐκδηλώσεις τῆς συμπεριφορᾶς τῆς μητέρας κατά τίς ἐναλλασσόμενες περιόδους παρουσίας-ἀπουσίας τοῦ πατέρα, ἀλλὰ σύντομα διαπίστωσα ὅτι ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὸ σπίτι τῶν περισσότερων ναυτικῶν τῆς περιοχῆς ἦταν ἀκανόνιστη καί διάφορης διάρκειας (βραχυχρόνια γενικά). Γι' αὐτὸ καί ἀκολούθησα τὴ μέθοδο τῆς ἔρευνας τῶν Crain καί Stamm (1965), συγκρίνοντας τὴ συμπεριφορὰ γυναικῶν ναυτικῶν καί μὴ ναυτικῶν μὲ τὸ κριτήριον συμπεριφορᾶς ποῦ χρησιμοποίησε ὁ Marsella μὲ τούς συνεργάτες του.

Σκοπὸς μού ἦταν νὰ διαπιστώσω κατά πόσο ἡ διακοπτόμενη ἀπουσία τοῦ ναυτικοῦ πατέρα ἐπηρεάζει τὴ συμπεριφορὰ τῆς μητέρας πρὸς τὸ παιδί καί ἂν ἀκόλουθα ἐπηρεάζει ἑμμεσα τὸ ἴδιο τὸ παιδί. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἔρευνας θὰ μέ βοηθοῦσαν νὰ δώσω κάποια ἀπάντηση στὰ ἐρωτηματικὰ ποῦ εἶχε ἀφήσει ἡ πρώτη μου ἔρευνα (Κοντογιώργος, 1977) ἀναφορικὰ μέ τούς ἰδιαιτέρους τρόπους μέ τούς ὁποίους ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα ἀσκεῖ τίς ἐπιδράσεις τῆς στήν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας τοῦ παιδιοῦ.

4.1. *Η μέθοδος*

α. Τό δείγμα της έρευνας

Στην έρευνα έλαβαν μέρος οι μητέρες τών μαθητών τών δύο τελευταίων τάξεων τριών δημοτικών σχολείων τού Πειραιά, ναυτικού κέντρου τής πατρίδας μας μέ πολλούς ναυτικούς κατοίκους.

Σύμφωνα μέ στοιχεία τής Στατιστικής Ύπηρεσίας (ΕΣΥΕ, 1977), 56.000 Έλληνες εργάζονταν τó 1976 σέ πλοία υπό έλληνική σημαία 100 κόρων και άνω. Σέ αυτά πρέπει νά προσθέσουμε τούς Έλληνες ναυτικούς πού εργάζονται σέ πλοία υπό ξένη σημαία, εκείνους πού έχουν ταυτότητα ναυτικού και μπαρκάρουν κατά άραιο χρονικά διαστήματα, καθώς επίσης και τούς Έλληνες ψαράδες, πού δέν είναι μέν ναυτικοί, μέ τή στενή έννοια τού δρου, εργάζονται όμως στή θάλασσα και συχνά λείπουν από τó σπίτι τους γιά μερικές ημέρες. Κατά διάφορες εκτιμήσεις, οι Έλληνες ναυτικοί φτάνουν τίς 120.000, ενώ αυτοί πού έχουν βιβλιário και μπορούν νά ταξιδέψουν ξεπερνούν τίς 200.000 (στοιχεία τής Πανελληνίας Ένωσης Συζύγων Αξιωματικών τού Έμπορικου Ναυτικού, ΠΕΣΑΕΝ).

Τά σχολεία πού περιέλαβα στή μελέτη μου βρίσκονται στις βορειοδυτικές συνοικίες τού Πειραιά. Τó ένα μάλιστα, σέ μία από τίς πού φτωχές συνοικίες - από τίς 97 μητέρες συμπλήρωσαν τó ερωτηματολόγιο οι 91 και από αυτές 26 (δηλ. 27%) είχαν άντρες ναυτικούς, κυρίως σέ κατώρες θέσεις (έξι μόνο ήταν αξιωματικοί). Τά άλλα δύο σχολεία βρίσκονται σέ σχετικά καλύτερες περιοχές τής πόλης, μέ μίγμα οικογενειών εργατικής και μεσαίας τάξης. Από τίς 29 μητέρες τών μαθητών τής έκτης τάξης τού ενός σχολείου συμπλήρωσαν τó ερωτηματολόγιο οι 27 και από αυτές οι πέντε (δηλ. 18%) είχαν άντρες ναυτικούς, δύο σέ κατώρες θέσεις και τρείς αξιωματικούς. Από τίς 61 μητέρες τών μαθητών τού τρίτου σχολείου συμπλήρωσαν τó ερωτηματολόγιο οι 57 και από αυτές οι έντεκα (δηλ. 18%) είχαν άντρες ναυτικούς, όχτώ σέ κατώρες θέσεις και τρείς αξιωματικούς.

Συγκεντρωτικά, από τίς 175 μητέρες πού συμπλήρωσαν τó ερωτηματολόγιο οι 42 (ποσοστό 22%) είχαν άντρες ναυτικούς, 30 σέ κατώρες θέσεις μέ μόρφωση δημοτικού και 12 σέ ανώτερες (αξιωματικούς) μέ γυμνασιακή ή και μεταγυμνασιακή μόρφωση. Από τίς μητέρες αυτές μόνο τρείς εργάζονταν έξω από τó σπίτι (ποσοστό 7%).

Από τίς 133 γυναίκες μή ναυτικών 15 εργάζονταν έξω από τó σπίτι (ποσοστό 11%). 42 από τούς άντρες τους (δηλ. 32%) άσκούσαν έλευθερα επαγγέλματα ή ήταν υπάλληλοι γραφείου μέ γυμνασιακή ή μεταγυμνασιακή μόρφωση. Σ' αυτούς αντιστοιχεί ή ομάδα τών αξιωματικών ναυτικών· τά ποσοστά είναι περίπου τó ίδια (32% και 29% αντίστοιχα). Η μέση εκπαίδευση (σέ χρόνια και μήνες) τών γυναικών ναυτικών ήταν 7 χρόνια και 2 μήνες και τών γυναικών μή ναυτικών 7 χρόνια και 5 μήνες. Ούτε αυτή ούτε καμία άλλη από τίς διαφορές ανάμεσα στις δύο ομάδες μητέρων είναι στατιστικά σημαντική (βλ. Πίνακα 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Χαρακτηριστικά τών δύο ομάδων μητέρων

Παράγοντας	Γυναίκες ναυτικών (N=42)	Γυναίκες μή ναυτικών (N=133)
Κοινωνικοοικονομικό επίπεδο	Έργατική τάξη 71%	Έργατική τάξη 68%
Μεσαία τάξη 29%	Μεσαία τάξη 32%	
Έπαγγελμα και εκπαίδευση συζύγου		
Άπασχόληση τής μητέρας	7%	11%
Έκπαίδευση τής μητέρας	7.2	7.5
Ήλικία τής μητέρας	37.3	37.1
Ήλικία τού πατέρα	42.5	42.3
Χρόνια γάμου	15.1	14.6
Άριθμός παιδιών στήν οικογένεια	2.4	2.3
Ήλικία τών παιδιών (Μ.Ο.)	11.2	11.0

β. Τά ερωτηματολόγια

Γιά τή μελέτη τής συμπεριφοράς τών μητέρων χρησιμοποιήσα, προσαρμοσμένο, τó Κριτήριο Συμπεριφοράς Γονέων (Parental Attitude Research Instrument) στήν τελική του μορφή IV, πού κατασκεύασαν οι Schaefer και Bell (1958) μέ βάση τά δοκιμαστικά σχέδια I, II και III. Τó Κριτήριο αυτό είναι ένα ερωτηματολόγιο από 23 υποκλίμακες μέ πέντε ερωτήσεις ή κάθε μία, διαφοροποιημένες και διασκορπισμένες έτσι πού νά ήν επηρεάζεται αυτός πού τó συμπληρώνει από τίς απαντήσεις πού έχει ήδη δώσει σέ προηγούμενες συγγενικές ερωτήσεις. Οι Marsella et al. (1974) όμαδοποίησαν τίς 23 υποκλίμακες και πήραν «παράγοντες μετρικής συμπεριφοράς» γύρω από περιοχές πού θά μπορούσαν νά όνομαστούν: Σχέσεις Συζύγων, Μητρική Κυριαρχία, Μητρική Ύπερπροστατευτικότητα, Κοινωνικοποίηση και Σεξουαλική Άγωγή.

Στήν έλευθερή μετάφραση-προσαρμογή τού PARI φρόντισα νά δώσω τó μήνυμα κάθε ερώτησης σέ συσχέτιση μέ τή γενικότερη περιοχή συμπεριφοράς· δέν μπορώ φυσικά νά ισχυριστώ ότι ή προσπάθειά μου αυτή ήταν απόλυτα πετυχημένη. Στήν άρχή τού ερωτηματολογίου (βλ. Παράρτημα) υπάρχουν μερικές γραπτές οδηγίες, όπως και στό άγγλικό πρωτότυπο. Πέρα από τίς γραπτές οδηγίες εξήγησης και προφορικά στά όποκειμένα, κατά περίπτωση, πώς νά δώσουν τίς απαντήσεις τους, κλείνοντας σέ ένα κύκλο τήν απάντησή τους: Σ (συμφωνώ απόλυτα), σ (συμφωνώ άπλώς), δ (διαφωνώ) και Δ (διαφωνώ απόλυτα). Οι αντίστοιχοι βαθμοί κάθε απάντησης είναι: 4, 3, 2 και 1. Δηλαδή τó μεγαλύτερο δυνατό σκόρ σέ κάθε υποκλίμακα είναι 20 και τó μικρότερο 5. Φυσικά, δέν υπάρχουν σωστές και έσφαλμένες απαντήσεις, και ή διαβάθμιση έχει ένδιαφέρον μόνο γιά τήν άνάλυση τών αποτελεσμάτων.

Στό τέλος τού κριτηρίου πρόσθεσα ένα πρόχειρο ερωτηματολόγιο (βλ. Παράρτημα) μέ ερωτήσεις άναφορικά μέ χαρακτηριστικά τών όποκειμένων και τών οικογενειών τους (ήλικία, εκπαίδευση, ήλικία γάμου, παιδιά

και ηλικία του άντρα). Οι τρεις τελευταίες έρωτήσεις αναφέρονται στις αντιδράσεις της μητέρας και των παιδιών στην άπουσία του άντρα/πατέρα, όπως ή ίδια ή μητέρα τις βλέπει.

γ. Χορήγηση των έρωτηματολογίων

Τά έρωτηματολόγια τά χορήγησα την άνοιξη του 1979. Στην αρχή σκέφτηκα νά συνδυάσω χορήγηση έρωτηματολογίων και συνέντευξη, όμως λόγω της έκτασης των έρωτηματολογίων κάτι τέτοιο θά άπαιτούσε πολύ χρόνο, πολύτιμο στις μοναχές μητέρες, ενώ θά μείωνε την αντικειμενικότητα που έπεδίωκα μέ ένα δοκιμασμένο κριτήριο συμπεριφοράς, χωρίς νά έγγυάται τά πλεονεκτήματα μιάς καλά οργανωμένης συνέντευξης. Γι' αυτό, οι μητέρες συμπλήρωσαν τά έρωτηματολόγια μόνες τους στό σπίτι τους σύμφωνα μέ τίς γραπτές και προφορικές οδηγίες, που προηγουμένως είχα δώσει, και τίς έξηγήσεις που έδινα κατά περίπτωση.

Η άπουσία των ναυτικών της μελέτης μας είναι τόσο άκανόνιστη σέ διάρκεια—βραχυρόχρονη συνήθως—πού δέν ήταν δυνατόν νά επιτευχθεί ό δρος που αρχικά είχα θέσει: στις γυναίκες των ναυτικών νά χορηγηθούν τά έρωτηματολόγια δύο φορές (μιά κατά την άπουσία — μιά κατά την παρουσία του άντρα) ή νά συμπληρωθούν μόνο κατά τί διάρκεια της άπουσίας του άντρα. Έτσι, και στις γυναίκες των μη ναυτικών και στις γυναίκες των ναυτικών τά έρωτηματολόγια χορηγήθηκαν μιά φορά, ανεξάρτητα από την άπουσία ή την παρουσία του άντρα από τό σπίτι κατά τό χρόνο της χορήγησης. Στην πραγματικότητα, στις 27 από τίς 42 περιπτώσεις ναυτικών ό πατέρας/άντρας άπουσίαζε από τό σπίτι κατά τό χρόνο της χορήγησης των έρωτηματολογίων. Όμως ή πραγματική άπουσία του πατέρα κατά τό χρόνο εξέτασης της συμπεριφοράς της μητέρας δέν φαίνεται νά είναι ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας, γιατί ή έναλλαγή άπουσίας-παρουσίας στις πού πολλές περιπτώσεις λάβαινε χώρα κάθε μιά ή δύο βδομάδες.

Οι μητέρες, τόσο οι γυναίκες των ναυτικών όσο και οι γυναίκες των μη ναυτικών, έλαβαν μέ ένδιαφέρον μέρος στην έρευνα και συμπλήρωσαν πρόθυμα τά έρωτηματολόγια (οί 175 από τίς 187). Ίδιαίτερα οι γυναίκες των ναυτικών έδειξαν νά έχουν συνειδητοποιήσει τά προβλήματα, τά δικά τους και των παιδιών τους, πού ή άπουσία του ναυτικού άντρα/πατέρα δημιουργεί, όπως φαίνεται από τίς άπαντήσεις πού έδωσαν στις σχετικές έρωτήσεις του πρόχειρου έρωτηματολογίου (πρβ. και σχετικές συνεντεύξεις της προόδου της ΠΕΣΑΕΝ).

4.2. Άποτελέσματα και συζήτηση

Οι άπαντήσεις των υποκειμένων βαθμολογήθηκαν μέ τους βαθμούς 4, 3, 2 ή 1 και γιά κάθε υποκλίμακα βγήκε ένα συνολικό σκορ από τό άθροισμα των βαθμών δέν πέντε άπαντήσεων του κάθε υποκειμένου και ό μέσος όρος από τίς άπαντήσεις όλων των υποκειμένων.

Έγιναν δύο αναλύσεις: πρώτα μέ όλα τά υποκειμένα (μητέρες και των τριών σχολείων) και μετά μέ τίς

μητέρες μόνο των δύο «καλών» σχετικά σχολείων. Γιά την έκτιμηση της στατιστικής σημαντικότητας των άποτελεσμάτων (διαφορών ανάμεσα στις δύο ομάδες), χρησιμοποιήσα τό t-τέστ (independent-subjects design).

α. Έπιδράσεις της διακοπτόμενης άπουσίας του πατέρα στή συμπεριφορά της μητέρας

Η πρώτη άνάλυση των άπαντήσεων των δύο ομάδων μητέρων έδωσε ελάχιστες σημαντικές διαφορές, ενώ ό περ σότερες διαφορές ήταν μηδαμινές μέ $t < 1$ (βλ. Πίνακα 2). Μόνο δύο διαφορές είναι σημαντικές στό συμβατικό επίπεδο σημαντικότητας 5%: στην υποκλίμακα 8 «Αδστροφήτα», μέ μεγαλύτερο μέσο όρο στις γυναίκες των ναυτικών (13,97 έναντι 12,07), και στην υποκλίμακα 22 «Επιτάχυνση της ανάπτυξης», μέ μεγαλύτερο μέσο όρο πάλι στην ομάδα των ναυτικών των ναυτικών (16,31 έναντι 15,14). Μιά ακόμα διαφορά, στην υποκλίμακα 15 «Ένθάρρυνση ένεργητικότητας», είναι σημαντική στό 10% επίπεδο έμπιστοσύνης, πού συχνά θεωρείται αρκετά ίκανοποιητικό γιά νά επιδέχεται κάποια συζήτηση. Έδώ ό μέσος όρος είναι μεγαλύτερος στις γυναίκες των μη ναυτικών (17,98 έναντι 17,11).

Οι διαφορές αυτές φανερώνουν ότι σέ σύγκριση μέ τίς γυναίκες των μη ναυτικών οι γυναίκες των ναυτικών, πού τον περισσότερο καιρό ζουν χωρίς άνδρες τους, άσκούν αδστροφήτο έλεγχο στά παιδιά τους και ίσως μέ τον τρόπο αυτό νά επιταχύνουν την ανάπτυξη τους (π.χ. μέ τό νά συνθιζούν νά πηγαίνουν μόνο τους στην τουαλέτα σέ πολύ μικρή ηλικία — early toilet training). Άπό την άλλη μεριά, οι μητέρες αυτές δέν ένθαρρύνουν ένεργητικότητα στά παιδιά τους στό βαθμό πού ένθαρρύνουν οι μητέρες πού δέν έχουν ναυτικό άντρα— αυτό φαίνεται νά έρχεται σέ αντίθεση μέ τό προηγούμενο αποτέλεσμα, την τάση δηλαδή των ναυτικών των ναυτικών νά επιταχύνουν την ανάπτυξη του παιδιού.

Κατά την έρμηνεία του Marsella και των συνεργατών του, τά δύο πρώτα εδρήματα (αδστροφήτος έλεγχος και επιταχύνση της ανάπτυξης) είναι εκδηλώσεις μητρικής κυριαρχίας και έλέγχου. Κάτω από ένα τέτοιο πρίσμα φαίνεται λογικό νά δεχτούμε ότι ή μητέρα πού άσκει αδστροφή έλεγχο στά παιδιά της από τί βρεφική ηλικία είναι πολύ πιθανό νά έλέγχει ή νά περιορίζει και την ένεργητικότητα (δραστηριότητα) του παιδιού της άργότερα.

Γενικά, φαίνεται ότι οι μητέρες πού έχουν άντρα ναυτικό και άντάρηφον μοναχές τά παιδιά τους είναι πού αδστροφής (αυταρχικές) στά παιδιά τους από τίς μητέρες πού δέν έχουν άντρα ναυτικό. Στη σχετική βιβλιογραφία υπάρχουν ένδειξεις ότι οι μοναχές μητέρες είναι πού αυταρχικές στά παιδιά τους και πού άπαιτητικές από τίς μητέρες πού έχουν πάντα κοντά τους τους άντρες τους. Ό Gregory (1965) π.χ. ίσχυρίζεται ότι οι μοναχές μητέρες έχουν πού μεγάλες άπαιτήσεις από τά παιδιά τους σέ σύγκριση μέ τίς μητέρες στις «κανονικές» οικογένειες. Έπίσης ό Tiller στή μελέτη των ναυτικών οικογενειών στή Νορβηγία (βλ. Lynn και Sawrey, 1959) αναφέρει ότι οι γυναίκες των ναυτι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Άπουσία πατέρα και συμπεριφορά μητέρας. Μέσοι όροι απαντήσεων στις ύποκλιμακες του Κριτηρίου Συμπεριφοράς

A/A	Υποκλίμακες του PARI	Γυναίκες ναυτικών (N=42)	Γυναίκες μη ναυτικών (N=133)	Διαφορές
1	Ενθάρρυνση έκφρασης	17.00	17.08	t<1.0
2	Καλλιέργεια εξάρτησης	18.31	18.35	t<1.0
3	Απομόνωση της μητέρας	15.98	16.67	t=1.31, P>0.05
4	Σπάσιμο της βούλησης	17.55	17.63	t<1.0
5	Μαρτύριο	17.71	17.55	t<1.0
6	Φόβος τραυματισμού του μορφού	16.57	16.05	t=1.16, P>0.05
7	Συζυγικές διενέξεις	17.00	16.64	t<1.0
8	Αδυστηρότητα	13.97	12.07	t=2.08, P<0.05*
9	Νευρικότητα	15.17	15.25	t<1.0
10	Αποκλεισμός εξωτερικών επιδράσεων	16.62	16.79	t<1.0
11	Αποθέωση	16.71	16.35	t<1.0
12	Καταστολή επιθετικότητας	16.58	16.76	t<1.0
13	Απόρριψη του ρόλου της νοικοκυράς	13.76	13.46	t<1.0
14	Ίσότητα	16.05	16.36	t<1.0
15	Ενθάρρυνση ενεργητικότητας	17.11	17.98	t=1.66, P<0.10*
16	Αποφυγή επικοινωνίας	16.55	16.30	t<1.0
17	Αδιαφορία συζύγου	16.90	17.00	t<1.0
18	Καταστολή του σέξ	15.70	16.18	t<1.0
19	Υπεροχή της μητέρας	16.60	16.72	t<1.0
20	Επέμβαση	17.81	18.46	t=1.61, P>0.05
21	Συντροφικότητα και συμμετοχή	17.90	17.75	t<1.0
22	Επιτάχυνση ανάπτυξης	16.31	15.14	t=2.01, P<0.05*
23	Εξάρτηση της μητέρας	15.81	16.00	t<1.0

κών, περισσότερο από τις γυναίκες των μη ναυτικών, τείνουν να συνιστούν υπακοή και εδγένεια στα παιδιά τους. Στη μελέτη των Crain και Stamm (1965) τα παιδιά των ναυτικών χαρακτηρίσαν τις μητέρες τους λιγότερο στοργικές και ζεστές από ό,τι τα παιδιά των μη ναυτικών.

Ο Marsella και οι συνεργάτες του (1974), που χρησιμοποίησαν το Κριτήριο Συμπεριφοράς που χρησιμοποίησα κι εγώ, βρήκαν ότι οι γυναίκες των αξιωματικών του ναυτικού (υποβρύχιου στόλου) είναι περισσότερο αυταρχικές και απαιτητικές κατά την περίοδο παραμονής των αντρών τους στη στεριά. Όμως τα ευρήματα αυτής της μελέτης δεν μπορούν να συγκριθούν άμεσα με τα δικά μας, γιατί ο Marsella κι οι συνεργάτες του κοίταξαν για διαφορές στη συμπεριφορά της μητέρας κατά τις περιόδους παρουσίας και απουσίας του πατέρα/άντρα (home-duty rotation), ενώ εμείς ενδιαφερόμαστε για διαφορές στη συμπεριφορά γυναικών ναυτικών και μη ναυτικών. Στην ίδια μελέτη διαπιστώθηκαν σημεία συζυγικής δυσαρρέσκειας και διενέξεων κατά την περίοδο της παρουσίας του άντρα στο σπίτι. Στη δικιά μας έρευνα δεν διαπιστώθηκαν τέτοιες τάσεις μεταξύ των γυναικών των ναυτικών—άν και οι μικροδιαφορές δείχνουν ότι υπάρχουν και τέτοιες περιπτώσεις. Ο Tillen επίσης αναφέρει τάσεις ύ-

περπροστατευτικότητας των γυναικών των ναυτικών—άλλα και σ' αυτή την περιοχή δεν διαπιστώθηκαν διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων μητέρων της έρευνάς μας, όπως δείχνουν οι μέσοι όροι των σχετικών υποκλιμάκων 2 «Καλλιέργεια εξάρτησης» και 6 «Φόβος τραυματισμού του μορφού».

Τό μόνο συμπέρασμα που θά μπορούσαμε να διατυπώσουμε από την παραπάνω ανάλυση των αποτελεσμάτων είναι ότι οι μητέρες που έχουν άντρες ναυτικούς και ζουν γι' αυτό, τον περισσότερο καιρό, μόνες τους με τα παιδιά πιθανόν να είναι πιο αυστηρές και πιο απαιτητικές από τις μητέρες που έχουν τους άντρες τους μαζί τους στο σπίτι. Φαίνεται ότι οι γυναίκες των ναυτικών—και κατά έκταση όλες οι μοναχές μητέρες—συναντούν δυσκολίες ανατρέφοντας μόνες τους τα παιδιά τους. Βλέπουν ότι είναι ανάγκη να είναι αυστηρές με τα παιδιά τους, ιδιαίτερα τα αγόρια (βλ. Hoffman, 1971), και ότι πρέπει να παίξουν και τό ρόλο του πατέρα, που παραδοσιακά είναι πιο αυταρχικός και πιο απαιτητικός (πρβ. και τόν instrumental ρόλο της φανκτιοναλιστικής θεωρίας του Parsons).

Τό ότι δεν παρατηρήθηκαν άλλες σημαντικές διαφορές στη συμπεριφορά των δύο ομάδων μητέρων μπορεί να όφειλεται στην ακανόνιστη και γενικά μικρής διάρκειας άπουσία των ναυτικών συζύγων, που

δέν προκαλεῖ γι' αὐτό μεγάλες ἀλλαγές στή συμπεριφορά τῆς μητέρας, ὅπως ἐξηγοῦν καί οἱ Crain καί Stamm, ἢ τουλάχιστον ὄχι τόσο μεγάλες ὥστε νά γίνονται φανερές στίς ἀπαντήσεις τῶν μητέρων στό κριτήριο συμπεριφοράς πού χρησιμοποιήσαμε.

Πρέπει ἀκόμα νά προσθέσουμε ὅτι οἱ δύο ὁμάδες μητέρων δέν διάφεραν σημαντικά στούς ἄλλους ἀνεξάρτητους παράγοντες, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω. Ἀλλά καί ὁ παράγοντας πού μελετάμε, δηλαδή «ἀπουσία-παρουσία τοῦ ἄντρα», ἄν κρίνουμε ἀπό τά ἀποτελέσματα τῆς παραπάνω ἀνάλυσης, δέν φαίνεται νά διαφοροποιεῖ σημαντικά μεταξύ τῶν οικογενειῶν τῶν ναυτικῶν καί τῶν οικογενειῶν τῶν μὴ ναυτικῶν τῆ συμπεριφορά τῆς μητέρας.

Ἀλλά καθὼς ἀνέλυσα τά ἀποτελέσματα, παρατήρησα μιά διαφορά στίς ἀπαντήσεις τῶν μητέρων ἀπό τῆ «φτωχή» συνοικία καί τῶν μητέρων ἀπό τίς συγκριτικά «καλύτερες» συνοικίες. Ἐχοντας ὑπόψῃ τὴν ἐπίδραση πού τὸ κοινωνικοοικονομικὸ περιβάλλον ἀσκεῖ γενικά στή διαμόρφωση τάσεων καί συμπεριφοράς, ἀποφάσισα νά περιορίσω τὴν ἐξέταση τῶν ἐπιδράσεων τῆς διακοπτόμενης ἀπουσίας τοῦ ναυτικοῦ ἄντρα στή συμπεριφορά τῶν μητέρων μόνο ἀπὸ τά δύο σχετικά καλὰ σχολεῖα τοῦ Πειραιᾶ, συνεκτιμώντας καί τὴ διαπίστωση τῆς προηγουμένης μελέτης μου (Κοντογιώργος, 1977) ὅτι οἱ ἐπιδράσεις τῆς ἀπουσίας τοῦ πατέρα (ἐδῶ ἄντρα) εἶναι λιγότερο φανερές σὲ οικογένειες χαμηλοῦ γενικά κοινωνικοοικονομικοῦ ἐπίπεδου.

β. Ἐπιδράσεις τῆς διακοπτόμενης ἀπουσίας τοῦ πατέρα στὴ συμπεριφορά τῆς μητέρας σὲ δύο «καλὰ» σχολεῖα

Ὅπως καί στὴν προηγουμένη ἀνάλυση, ἐξέτασα πρῶτα τὰ χαρακτηριστικά τῶν δύο ὁμάδων μητέρων, δηλαδή γυναικῶν ναυτικῶν καί μὴ ναυτικῶν, στὰ δύο «καλὰ» συνοικιακὰ σχολεῖα τοῦ Πειραιᾶ. Τὰ στοιχεία αὐτὰ παρουσιάζονται στὸν Πίνακα 3.

Οἱ διαφορὲς πού παρατηροῦνται ἀνάμεσα στίς δύο ὁμάδες μητέρων δέν εἶναι τόσο μεγάλες, ὥστε νά μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ἔχουν ἐπηρεάσει τά ἀποτελέσματα. Ἀπὸ τοὺς ναυτικούς πατέρες ἐφ' ἃς ἦταν ἀξιωματικοὶ μὲ γυμνασιακὴ ἢ μεταγυμνασιακὴ μόρφωση (42%) τὸ ἀντίστοιχο ποσοστὸ τῶν μὴ ναυτικῶν πατέρων, πού ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα καί τὴν ἐκπαίδευσή τους μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν «μεσαίας τάξης», ἦταν 38%. Παρατηροῦμε ὅτι στίς οικογένειες τῶν «καλῶν» συνοικιῶν ὑπάρχει ἓνα μεγαλύτερο ποσοστὸ οικογενειῶν «μεσαίας τάξης» ἀπ' ὅτι στὸ σύνολο τῶν οικογενειῶν πού ἐξετάσαμε. Τὸ ποσοστὸ τῶν μητέρων πού ἐργάζονται ἦταν καὶ ἐδῶ πολὺ χαμηλὸ καί στὴν ὁμάδα τῶν γυναικῶν ναυτικῶν καί στὴν ὁμάδα τῶν γυναικῶν μὴ ναυτικῶν (6% καί 7% ἀντίστοιχα). Στίς οικογένειες τῶν μὴ ναυτικῶν ἢ μέση ἡλικία τῶν παιδιῶν ἦταν κάπως μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μέση ἡλικία τῶν παιδιῶν τῶν ναυτικῶν, ἀλλὰ ἡ διαφορὰ δέν θεωρήθηκε ἰδιαίτερα σημαντικὴ, ἀφοῦ τὸ ἓνα ἀπὸ τά δύο ἢ τρία παιδιά τῶν οικογενειῶν ἦταν τῆς ἴδιας ἡλικίας (ἴδιας τάξης). Θὰ πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι στὰ δύο «καλὰ» σχολεῖα ἡ ἔρευνα περιορίστηκε σὲ μητέρες παιδιῶν τῆς ἑκτης τάξης μόνο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Χαρακτηριστικά τῶν δύο ὁμάδων στὰ «καλὰ» συνοικιακὰ σχολεῖα

Παράγοντας	Γυναῖκες ναυτικῶν (N=16)	Γυναῖκες μὴ ναυτικῶν (N=68)
Κοινωνικοοικονομικὸ ἐπίπεδο (ἐπάγγελμα καί ἐκπαίδευση συζύγου)	Ἐργατικὴ 58%	Ἐργατικὴ 62%
Ἀπασχόληση τῆς μητέρας	Μεσαία τάξη 42%	Μεσαία τάξη 38%
Ἐκπαίδευση τῆς μητέρας	6%	7%
Ἡλικία τῆς μητέρας	7.7	7.4
Ἡλικία τοῦ πατέρα	37.11	37.6
Χρόνος γάμου	42.9	42.8
Ἀριθμὸς παιδιῶν στὴν οἰκογένεια	14.7	14.9
Ἡλικία παιδιῶν	2.2	2.4
	10.3	11.1

Οἱ διαφορὲς τῶν δύο ὁμάδων μητέρων στό κριτήριο συμπεριφοράς πού χρησιμοποιήσαμε φαίνονται στὸν Πίνακα 4. Ὅπως βλέπουμε στὸν πίνακα, ἐπιανεμφανίστηκαν οἱ διαφορὲς πού παρατηρήσαμε στὴν ἀνάλυση τῶν ἀπαντήσεων τῶν ὑποκειμένων. Ἀπὸ τίς στατιστικὰ σημαντικὲς διαφορὲς στίς ὑποκλίμακες 8 «Ἀυστηρότητα» καί 22 «Ἐπιτάχυνση ἀνάπτυξης» ἐπιβεβαιώνεται ἡ μεγαλύτερη ἀυστηρότητα καί ἡ τάση γιὰ ἀυστηρότερο ἔλεγχο πού χαρακτηρίζουν τὴ συμπεριφορά τῶν μητέρων-γυναίκων ναυτικῶν σὲ σύγκριση μὲ τίς μητέρες-γυναῖκες μὴ ναυτικῶν. Στὴν ὑποκλίμακα 15 «Ἐνθάρρυνση ἐνεργητικότητας», ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο ὁμάδων μητέρων δέν εἶναι τόσο μεγάλη, γιὰ νά εἶναι στατιστικὰ σημαντικὴ, εἶναι ὅμως στὴν ἴδια κατεύθυνση καί φανερότερη μιά μεγαλύτερη τάση γιὰ ἐνθάρρυνση ἐνεργητικότητας στίς γυναῖκες τῶν μὴ ναυτικῶν.

Παρατηρήθηκαν ἐπὶ πλέον τρεῖς ἄλλες σημαντικὲς διαφορὲς. Στὴν ὑποκλίμακα 6 «Φόβος τραυματισμοῦ τοῦ μωροῦ» (P<0,05), στὴν ὑποκλίμακα 11 «Ἀποθῆωση τῆς μητέρας» (P<0,01) καί στὴν ὑποκλίμακα 18 «Καταστολὴ τοῦ σῆς» (P<0,05).

Οἱ γυναῖκες τῶν ναυτικῶν εἰδείξαν μεγαλύτερο φόβο πρόκλησης βλάβης στό μωρὸ (παῖδι τώρα) ἀπὸ τίς γυναῖκες τῶν μὴ ναυτικῶν. Οἱ κατασκευαστές τοῦ PARI, Schaefer καί Bell (1958), σημειώσανε δὲ αὐτὴ ἡ ὑποκλίμακα «κατασκευάστηκε ἀπὸ ἐνδιαφέρον, στίς κλινικὲς παρατηρήσεις, γιὰ τὴν ἐκδήλωση ἀσυνείδητων ἐχθρικών συναισθημάτων ἀπέναντι στὰ μωρὰ τους ἀπὸ ἄρρωστες ψυχικὰ μητέρες». Σύμφωνα μὲ τὴ φροῦντιανὴ θεωρία, αὐτὸ φαίνεται σάν ἓνας μηχανισμὸς ἀμυνῶν τοῦ ἐγῶ, ἓνας μηχανισμὸς ἀντίδρασης (reaction formation) τῆς ψυχικῆς ἀρρωστίας μητέρας, πού «ντύνει» μὲ ὑπερβολικὴ-παθολογικὴ ἀγάπη τὰ «ἐχθρικά» συναισθημὰ ἀπέναντι στὸ παῖδι τῆς. Ὅμως κανένα ἄλλο σημάδι ψυχικῆς διαταραχῆς δέν παρατηρήθηκε στὴ συμπεριφορά τῶν γυναικῶν τῶν ναυτι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Άπουσία πατέρα και συμπεριφορά μητέρας στα δύο «καλά» σχολεία. Μέσοι όροι απαντήσεων στις υποκλίμακες του Κριτηρίου Συμπεριφοράς

A/A	Υποκλίμακες του PARI	Γυναίκες ναυτικών (N=16)	Γυναίκες μη ναυτικών (N=68)	Διαφορές
1	Ένθάρρυνση έκφρασης	17.38	17.22	t<1.0
2	Καλλιέργεια εξάρτησης	18.13	18.22	t<1.0
3	Άπομόνωση της μητέρας	16.06	16.79	t<1.0
4	Σπάσιμο της βούλησης	17.62	17.59	t<1.0
5	Μαρτύριο	18.50	17.39	t=1.40, P>0.05
6	Φόβος τραυματισμού του μορού	17.56	16.04	t=2.03, P<0.05*
7	Συζυγικές διενέξεις	16.94	16.60	t<1.0
8	Αυστηρότητα	14.37	12.56	t=2.16, P<0.05*
9	Νευρικότητα	15.94	15.18	t<1.0
10	Άποκλεισμός εξωτερικών επιδράσεων	17.69	17.07	t<1.0
11	Άποθώωση	13.31	16.32	t=3.86, P<0.01*
12	Καταστολή επιθετικότητας	17.50	16.53	t=1.16, P>0.05
13	Άπόριψη του ρόλου της νοικοκυράς	13.06	13.87	t<1.0
14	Ίσότητα	16.00	16.65	t<1.0
15	Ένθάρρυνση ενεργητικότητας	17.19	17.79	t<1.0
16	Άποφυγή επικοινωνίας	16.62	16.47	t<1.0
17	Άδιαφορία συζύγου	17.06	17.50	t<1.0
18	Καταστολή του σέξ	14.25	16.26	t=2.00, P<0.05*
19	Υπεροχή της μητέρας	15.63	17.04	t=1.81, P<0.10*
20	Έπέμβαση	17.75	18.59	t=1.02, P<0.05
21	Συντροφικότητα και συμμετοχή	17.75	17.78	t<1.0
22	Επιτάχυνση ανάπτυξης	17.25	15.76	t=1.87, P<0.10*
23	Εξάρτηση της μητέρας	15.62	16.07	t<1.0

κόν, όπως θα μπορούσε να φανεί στις υποκλίμακες 9 «Νευρικότητα» και 5 «Μαρτύριο».

Ο υπερβολικός φόβος της μοναχής μητέρας, στις οικογένειες των ναυτικών, θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν ένα σημάδι υπερπροστατευτικότητας και έλεγχου που γενικά παρατηρούνται σε μοναχές μητέρες (βλ. Stoltz, 1954· Tiller στους Lynn και Sawrey, 1959· Κοιτογιώργος, 1977). Οι μητέρες που έχουν την τάση να έλεγχαν και να περιορίζουν τις κινήσεις και δραστηριότητες των παιδιών τους πιθανόν να κινούνται από φόβο μήπως κτυπήσουν τα παιδιά τους ή μήπως κι οι ίδιες τα τραυματίσουν, όσο είναι μικρά και τα «νταντεύουν» (π.χ. στο μπάνιο). Είναι επίσης λογικό να υποθέσουμε ότι οι μοναχές μητέρες, ακριβώς επειδή μεγαλώνουν τα παιδιά τους και φροντίζουν την οικογένειά τους μοναχές, χωρίς τη βοήθεια του άντρα τους, έχουν επίγνωση τόν αυξημένων ευθυνών τους και αυτό τις κάνει να άνησυχούν για την επάρκεια τους στο διπλό ρόλο της μητέρας και του πατέρα (πρβ. τις θέσεις των: Glasser και Navarre, 1965· Marsden, 1969· Fergi και Robinson, 1976 καθώς και την ανάλυση στο προηγούμενο κεφάλαιο).

Η τελευταία εξήγηση συνδυάζεται και με τη μεγαλύτερη «Deification» (άποθώωση) των γυναικών των μη ναυτικών (P<0,01), που φανερώνει μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και σιγουριά των μητέρων στις μη

ναυτικές οικογένειες σε σύγκριση με τις μητέρες των ναυτικών οικογενειών. Η ίδια παρατήρηση μπορεί να γίνει και στο αποτέλεσμα της υποκλίμακας 19 «Ascendance of the mother» (Υπεροχή της μητέρας). Η αυξημένη αυτοπεποίθηση και σιγουριά των γυναικών των μη ναυτικών, ή καλύτερα η μειωμένη αυτοπεποίθηση και σιγουριά των γυναικών των ναυτικών έχει την εξήγησή της στην άπουσία του άντρα στις οικογένειες των ναυτικών. Η μητέρα της ναυτικής οικογένειας, στερούμενη τον άντρα, την πηγή κύρους και δύναμης και ακόμα την έγλυψη ασφάλειας και σιγουριάς, πιθανόν να μην αισθάνεται σίγουρη και ασφαλή στη θέση της σαν μορφή κύρους και σεβασμού στην οικογένεια—στην περίπτωση της μάλιστα αποκλειστικής, λόγω άπουσίας του πατέρα—που κανονικά αισθάνεται η μητέρα που έχει πάντα κοντά της τον άντρα της και ιδιαίτερα όταν είναι σίγουρη για την αγάπη και την εκτίμησή του. Όπως σημειώνει και η πρόεδρος της ΠΕΣΑΕΝ (έφημ. *Πρωινή Έλευθεροπλία*, 15.8.79), «η γυναίκα των ναυτικών δεν διαθέτει αυτή την 'παρουσία', που θα εξασφάλιζε τις προϋποθέσεις για ήρεμη και ζεστή συμπεριφορά της μητέρας έναντι στο παιδί της...».

Η έλλειψη αυτή της σιγουριάς και αυτοπεποίθησης μπορεί να δώσει τις μοναχές μητέρες στην προσπάθεια ισχυροποίησης της θέσης τους με αστηρούς

ελέγχους, περιορισμούς και απαγορεύσεις, που δπως είδαμε αποτελούν χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς τους προς το παιδί (τακτική ανατροπή).

Από τη σφαιρική αυτή εξέγηση των αποτελεσμάτων ξεφεύγει το αποτέλεσμα στην υποκλίμακα 15 «Καταστολή του σέξ». Κατά μέσο όρο, οι γυναίκες των ναυτικών έδειξαν ότι καταστέλλουν λιγότερο από τις γυναίκες των μη ναυτικών το σέξ στα παιδιά τους. Θα πρέπει όμως να διευκρινίσουμε ότι εδώ ο όρος «Καταστολή του σέξ» (Suppression of sex) δεν σημαίνει αυτό που θα ονομάζαμε «αποθάρρυνση σεξουαλικής συμπεριφοράς», στά άγوريا ή στά κορίτσια, που επηρεάζει τη μάθηση του ρόλου του φύλου. Από το περιεχόμενο των πέντε ερωτήσεων αυτής υποκλίμακας βλέπει κανένας ότι μάλλον σημαίνει τη στάση της μητέρας σέ δ.τι θα ονομάζαμε «σεξουαλική άγωγή» του παιδιού.

Η ελληνική κοινωνία γενικά, πρέπει να τό παραδεχτούμε, βρίσκεται άκόμα σέ υπανάπτυξη σέ δ,τι άφορά στή στάση και τίς αντίδράσεις της σά ταμπού του σέξ. Η σεξουαλική άγωγή των παιδιών και των έφηβων, έπισημα ή άνεπίσημα, στό σχολείο ή στήν οικογένεια, και γενικά κάθε τί που έχει σχέση μέ τό σέξ άποφeyεται ή και καταστέλλεται. Αυτό βέβαια δέν ίσχυει, ή ίσχυει λιγότερο, σέ οικογένειες μέ προοδευτικές ιδέες σέ γενικά και ειδικά κοινωνικά θέματα, στό συχνά δανείζεται ή νεοελληνική κοινωνία άπό τίς αντίστοιχες ευρωπαϊκές. Ίδιαίτερα άσφαρ πρέπει να γίνει έδώ σέ όσες οικογένειες ή σέ όσους έρχονται σέ έπαφή μέ άλλες προοδευτικότερες κοινωνίες.

Οί ναυτικοί μας ταξιδεύουν σέ δλο τόν κόσμο και έρχονται σέ έπαφή μέ άνθρώπους άπό διάφορες κοινωνίες και συνειδητά ή άσυνειδητά φέρνουν στήν οικογένειά τους νέες ιδέες, που άναπόφευκτα επηρεάζουν τη στάση και συμπεριφορά των άλλων μελών της οικογένειας και ιδιαίτερα της μητέρας. Έπί πλέον, κι οί ίδιες οί γυναίκες των ναυτικών συχνά ταξιδεύουν μαζί μέ τούς άντρες τους, ίδιους οί γυναίκες των άξιωματικών, και αυτή ή έπαφή τους μέ τόν πολιτισμό άλλων λαών διευκολύνει τήν υιοθέτηση νέων ιδεών, μεταξύ των άλλων και γύρω άπό τη σεξουαλική άγωγή των παιδιών.

Θά ήταν χρήσιμο και ένδιαφέρον να εξετάζαμε τήν έγκυρότητα αυτής της άποψης στή στάση των ίδιων των παιδιών σέ θέματα σέξ, άλλα δέν είχε γίνει τέτοια πρόβλεψη κατά τό σχεδιασμό της έρευνας. Ωστόσο, ποτε, είναι μία πολύ καλή περιοχή για μέλλοντική δουλειά.

Γιά τόν ίδιο λόγο, δέν είμαστε σέ θέση να κρίνουμε, λαμβάνοντας ύπόψη τη στάση των παιδιών, τήν έγκυρότητα των αποτελεσμάτων της έρευνας και τήν άληθεια της βασικής ύπόθεσης που διατυπώσαμε στήν άρχη, ότι δηλαδή ή άπουσία του ναυτικού πατέρα επηρεάζει τη συμπεριφορά της μητέρας και άσκει έτσι έμμεσες επιδράσεις στο παιδί και άκόμα ότι κατά ένα μέρος οί επιδράσεις της άπουσίας του πατέρα στο παιδί άσκούνται διά μέσου των επιδράσεων στή συμπεριφορά της μητέρας.

Από τά αποτελέσματα της έρευνάς μας καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ή άπουσία του ναυτικού πατέρα φαίνεται ότι επηρεάζει τη συμπεριφορά της μητέ-

ρας όσον άφορά στήν άνατροφή των παιδιών και ότι άσκει έτσι έμμεσες—πέρα άπό τίς άμεσες—επιδράσεις στήν άνάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού.

Γιά να δώσω μεγαλύτερη έγκυρότητα σ' αυτό τό συμπέρασμα, παραθέτω παρακάτω τίς άπαντήσεις των μητέρων-γυναϊκών ναυτικών στίς τρεις τελευταίες ερωτήσεις του πρόχειρου έρωτηματολογίου που πρόσθεσα στο τέλος του κριτηρίου συμπεριφοράς και που δείχνουν πώς οί ίδιες οί μητέρες βλέπουν τίς επιδράσεις της άπουσίας του άντρα/πατέρα στή συμπεριφορά τη δική τους και των παιδιών τους.

γ. Οί άπαντήσεις των μητέρων

Οί τρεις τελευταίες ερωτήσεις του πρόχειρου έρωτηματολογίου (ερωτήσεις 10, 11 και 12), που άναφέρονται στήν προσωπική γνώμη των μητέρων-γυναϊκών ναυτικών ως προς τόν έπηρεασμό της δικής τους συμπεριφοράς και της συμπεριφοράς των παιδιών άπό τη διακοπόμενη άπουσία του άντρα/πατέρα, είναι οί έξης:

1. Η συχνή άπουσία του συζύγου επηρεάζει τη συμπεριφορά σας;
2. Τά παιδιά επηρεάζονται άπό τήν άπουσία/παρουσία του πατέρα;
3. Παρατηρείτε διαφορές στή συμπεριφορά τους;

Στήν πρώτη έρώτηση 31 από τίς 42 γυναίκες ναυτικών (74%) άπάντησαν ότι ή άπουσία του άντρα επηρεάζει τη συμπεριφορά τους. Η διαφορά άπό τό ποσοστό των ναυτικών που άπάντησαν άρνητικά (26%) είναι στατιστικά σημαντική στο 1% επίπεδο έμπιστοσύνης. Σ' αυτό τό έρώτημα οί μητέρες των ελληνικών ναυτικών οικογενειών άπάντησαν όπως οί μητέρες των αμερικάνικων ναυτικών οικογενειών της μελέτης του Marsella και των συνεργατών του (1974) και οί μοναχές μητέρες των βρετανικών οικογενειών της μελέτης των Ferri και Robinson (1976). Οί Έλληνίδες μητέρες των ναυτικών οικογενειών έχουν συνειδητοποιήσει ότι ή στήρηση ή ή συχνή άπουσία του άντρα τίς επηρεάζει κατά διάφορους τρόπους και ότι αυτό έχει σημαντικές επιπτώσεις στή συμπεριφορά τους προς τό παιδί (πρβ. και τίς δηλώσεις της προέδρου της ΠΕΣΑΕΝ).

Στή δεύτερη έρώτηση οί μητέρες άπάντησαν ότι και τά παιδιά τους επηρεάζονται άπό τη συχνή άπουσία του πατέρα. 38 άπό τίς 42 μητέρες (90%) παραδέχονται άλλαγες στή συμπεριφορά των παιδιών τους εξ αίτιας της δουλειάς του πατέρα τους που τόν υποχρεώνει να βρίσκεται τόν περισσότερο καιρό μακριά άπό τήν οικογένειά του και να τήν επισκέπτεται συχνά ή σπάνια, για λίγες μέρες ένδιάμεσα. Η διαφορά άπό τό ποσοστό των μητέρων που άνάφεραν ότι ή άπουσία/παρουσία του πατέρα δέν επηρεάζει τά παιδιά τους είναι σημαντική στο 1% επίπεδο σημαντικότητας.

Και στήν τρίτη έρώτηση, που οί μητέρες ρωτήθηκαν ειδικά άν παρατηρούν διαφορές στή συμπεριφορά των παιδιών τους κατά τίς ένάλλασσόμενες περιόδους άπουσίας-παρουσίας του πατέρα στο σπίτι, οί περισσότερες (34 άπό τίς 42 ή 81%) άπάντησαν καταφατι-

κά· και αυτή ή διαφορά είναι σημαντική στο ύψηλό επίπεδο έμπιστοσύνης 1%ο.

Κι εδώ δέν είναι δυνατόν νά εξετάσουμε στη στάση τών ίδιων τών παιδιών την έγκυρότητα τών άπαντήσεων τών μητέρων, όμως δέν έχουμε λόγους νά άμφισβητούμε την έλικρινεία τους, όταν άποκλόντουν ότι και οι ίδιες και τά παιδιά τους επηρεάζονται από την άπουσία του άντρα/πατέρα. Τό αντίθετο μάλιστα θά περίμενε κανένας, άρνητικές δηλαδή άπαντήσεις, άν οι μητέρες σκέπτονταν νά «εξωραίσουν» τις άπαντήσεις τους, όπως συμβαίνει συχνά σέ κοινωνιολογικές έρευνες και τέτοι προσωπικότητας (τό γνωστό «faking»). Δέν άποκλείεται άκόμα, άν ρωτούσαμε γιά άλλες και στή δική τους συμπεριφορά κατά τις έναλλαγόμενες περιόδους άπουσίας-παρουσίας του άντρα στο σπίτι, νά παίρναμε καταφατικές άπαντήσεις, όπως φαίνεται από τις δηλώσεις τών γυναικών της ΠΕΣΑΕΝ και άπως άποδείχτηκε πειραματικά στή μελέτη του Marsella και τών συνεργάτων του.

Πέρα από τις συνέπειες που έχει σάν ανεξάρτητος παράγοντας αυτή καθαυτή ή παρουσία ή ή άπουσία του πατέρα σάν άντρικό μοντέλου στή ναυτική οικογένεια, μέ τις συχνές έναλλαγές οικογενειακής καταστάσεως-οργανώσεως και κυρίως λειτουργίας—ή ίσοροπία και ή σταθερότητα της οικογένειας διαταράσσεται σοβαρά και όχι σπάνια δημιουργούνται καταστάσεις άρκετά επικίνδυνες μέ τις συχνές μάλιστα άμφιταλαντεύσεις και άκράτες εκδηλώσεις συμπεριφοράς του ίδιου του πατέρα. Γίνεται έτσι ένας κύκλος, όπως σημειώνει ή πρόεδρος της ΠΕΣΑΕΝ, «που, ξεκινώντας από τή νευρωτική γυναικα του ναυτικού, περνάει στο παιδί, από εκεί στον άντρα και καταλήγει πάλι στή γυναικα», θά συμπληρώναμε: στο παιδί.

Άλλά και οι έξωτερικές λειτουργίες της οικογένειας, οι κοινωνικές της λειτουργίες (επαφές, οργανώσεις, κοινωνική ζωή) επηρεάζονται άρνητικά από τή συχνή άπουσία του άντρα/πατέρα, που σύμφωνα μέ τόν «instrumental» ρόλο του είναι ο κύριος σύνδεσμος οικογένειας-κοινωνίας και αντίστροφα (βλ. κερ. 3· έπίσης Κοντογιώργος, 1977).

5. συμπεράσματα

Άπό τά άποτελέσματα της έρευνάς μας, που τά συζητήσαμε σέ συνδυασμό μέ τά άποτελέσματα άλλων έρευνών και τις άπαντήσεις τών μητέρων στίς σχετικές έρωτήσεις του έρωτηματολογίου, βγαίνει τό συμπέρασμα ότι ή διακοπόμενη άπουσία του πατέρα γιά διάφορα χρονικά διαστήματα τόν περισσότερο καιρό, όπως είναι ή άπουσία τών Έλλήνων ναυτικών, επηρεάζει συνήθως τή στάση της μητέρας και τή συμπεριφορά της άπέναντι στο παιδί.

Οι άναλύσεις τών άπαντήσεων τών μητέρων στο Κριτήριο Συμπεριφοράς που χρησιμοποιήσαμε στην έρευνά μου, 42 γυναικών ναυτικών και 133 γυναικών μη ναυτικών, έδειξαν ότι οι μητέρες τών ναυτικών οικογενειών πιθανόν νά είναι πιό άσπληρές και πιό απαιτητικές από τις μητέρες τών άλλων οικογενειών. Οι γυναικές τών ναυτικών, που στερούνται τόν άντρα τους τόν περισσότερο καιρό, πιθανόν νά νοιώθουν ά-

νησυχία γιά τήν επάρκεια τους στο ρόλο τους και νά μη νοιώθουν σιγουριά και αυτοπεποίθηση ως μορφές κύρους και σεβασμού στόν οικογένεια. Κάτω άπ' αυτό τό πρίσμα, ή μεγαλύτερη άσπληρότητα και ο συχνότερος έλεγχος τών γυναικών τών ναυτικών, σέ σύγκριση μέ τις γυναικές τών μη ναυτικών, μπορεί νά μαρτυρούν τις προσπάθειες τών μοναχών μητέρων, συνειδητές ή άσυνειδητές, νά κρύνουν ή νά εξουδετερώσουν τά αισθήματα άνασφάλειας και ανεπάρκειας που, όπως είδαμε, είναι πιθανόν νά νοιώθουν. Όπως οι ίδιες οι μητέρες δηλώνουν (πρβ. συνεντεύξεις της πρόεδρος της ΠΕΣΑΕΝ), αίτια αυτών τών αισθημάτων άνασφάλειας και ανεπάρκειας είναι ή έλλειψη στοργής και ύποστηρίξης που ή άπουσία του άντρα σημαίνει άνάμεσα στα άλλα γιά τή μοναχή μητέρα.

Στίς προσωπικές δηλώσεις τους οι μοναχές μητέρες μιλούν και γιά κάποια συμπτώματα άνησυχίας και νευρικότητας και γιά τάσεις άπομόνωσης και κλειστής οικογενειακής ζωής. Τέτοια στοιχεία δέν έδωσε τό Κριτήριο Συμπεριφοράς, όμως αυτά τά συμπτώματα είναι σύμφωνα μέ τά άποτελέσματα άλλων έρευνών, που συζητήσαμε στο τρίτο κεφάλαιο της έργασίας μας.

Έπί πλέον, οι μητέρες τών ναυτικών οικογενειών παραδέχτηκαν στίς σχετικές έρωτήσεις ότι ή συχνή άπουσία του άντρα/πατέρα επηρεάζει τή συμπεριφορά τή δική τους και τών παιδιών. Βασική θέση της έργασίας αυτής είναι ότι ή άπουσία του πατέρα επηρεάζει τό παιδί όχι μονάχα άμεσα αλλά και έμμεσα, διά μέσου δηλαδή τών επιδράσεων που άσκει στή συμπεριφορά της μητέρας άπέναντι στο παιδί. Έπιβεβαιώνοντας και στίς έλληνικές ναυτικές οικογένειες τις επιδράσεις της άπουσίας του πατέρα στην συμπεριφορά της μητέρας, που παρατηρήθηκαν σέ άλλες παρόμοιες έρευνες μέ ναυτικές οικογένειες (Tiller στους Lynn και Sawrey, 1959· Crain και Stamm, 1965· Marsella et al., 1974), ή μικρή έρευνα του Πειραιά άποτελεί μία προσπάθεια άνακάλυψης ενός από τούς τρόπους μέ τούς όποιους ή άπουσία του πατέρα άσκει τις βλαβερές επιδράσεις της στην άνάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού (βλ. Κοντογιώργος, 1977).

Βέβαια χρειάζεται πολλή έργασία, κυρίως έρευνητική, γιά νά έντοπιστούν όλοι οι δυνατόι τρόποι μέ τούς όποιους ή διά μέσου τών όποιων ή άπουσία του πατέρα άσκει τις επιδράσεις της στην άνάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού. Στή σύγχρονη πυρηνική οικογένεια ή διαθεσιμότητα του πατέρα και ο βαθμός συμμετοχής του στην άνατροφή τών παιδιών και στή φροντίδα του σπιτιού και της οικογένειας φαίνονται νά είναι σημαντικοί παράγοντες που επηρεάζουν τή λειτουργικότητα της οικογένειας και τή συμπεριφορά της μητέρας και τών παιδιών. Ο ρόλος του πατέρα στή σύγχρονη οικογένεια και κοινωνία φαίνεται νά ύφίσταται μεγάλες άλλαγές, άποακραυνόμενος από τό παραδοσιακό πρότυπο του «κουβαλιτή» ή του προστάτη. Μέ την αυξανόμενη έξοδο τών ναυτικών—και τών Έλληνιδών—στην άγορά έργασιας, οι ρόλοι του πατέρα και της μητέρας γίνονται συμπληρωματικοί και μία προσπάθεια όρισμού τους στις νέες συνθήκες οικογένειας και ζωής φαίνεται μία πολύ καλή περιοχή γιά συστηματική έρευνα και μελέτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Bach, C. (1946), «Father Fantasies and Father Typing in Father-separated Children», *Child Development*, 17, 63-80.
2. Biller, H.B. (1974), *Paternal Deprivation*. D.C.Heath.
3. Biller, H.B. and Bahm, R.M. (1971), «Father Absence, Perceived Maternal Behaviour and Masculinity of Self-concept among Junior High School Boys», *Developmental Psychology*, 4, 178-181.
4. Blanchard, R.W. and Biller, H.B. (1971), «Father Availability and Academic Performance among Third-grade Boys», *Developmental Psychology*, 4, 301-305.
5. Bowlby, J. (1951), *Maternal Care and Mental Health*. Geneva: W.H.O. Monograph No 2.
6. Clausen, J.A. (1966), «Family Structure, Socialization and Personality», in Hoffman, L.W. and Hoffman, M.L. (Eds), *Review of Child Development Research*, v.2, N.York: Russel Sage Foundation.
7. Crain, A.J. and Stamm, C.S. (1965), «Intermittent Absence of Fathers and Children's Perceptions of Parents», *Journal of Marriage and the Family*, 27, 344-377.
8. Έθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1977), *Συνοπτική Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος*.
9. Έφημ. Πρωινή Έλευθεροτυπία, 15.8.1979.
10. Ferri, E. and Robinson, H. (1976), *Coping Alone*. Slough: NFER.
11. Glasser, P. and Navarre, E. (1965), «Structural Problems of the One-Parent Family», *Journal of Social Issues*, 24, 98-109.
12. Gregory, I. (1965), «Introspective Data Following Childhood Loss of a Parent», *Archives of Gen. Psychiatry*, 13, 99-119.
13. Hetherington, E.M. (1972), «Effects of Father Absence on Personality Development in Adolescent Daughters», *Developmental Psychology*, 7, 313-326.
14. Hoffman, M. (1971), «Father Absence and Conscience Development», *Developmental Psychology*, 4, 400-406.
15. Kontogiorgos, V. (1977), *Parental Absence and Achievement among Greek Primary School Children*, MEd thesis, University of Dundee.
16. Kopf, K.E. (1970), «Family Variables and School Adjustment of Eighth Grade Father-Absent Boys», *The Family Coordinator*, 19, 145-150.
17. Landy, F., Rosenberg, B.G., and Sutton-Smith, B. (1969), «The Effects of Limited Father Absence on Cognitive Development», *Child Development*, 40, 941-944.
18. Lynn, D. (1974), *The Father: His Role in Child Development*. California: Brooks/Cole Publishing Company.
19. Lynn, D., and Sawrey, W.L. (1959), «The Effects of Father Absence on Norwegian Boys and Girls», *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 59, 258-262.
20. Marsden, D. (1969), *Mothers alone*. London: Penguin Press.
21. Marsella, A.J., Dubanoski, R.A., and Mohs, K. (1974), «The Effects of Father Presence and Absence upon Maternal Attitudes», *Journal of Genetic Psychology*, 125, 257-263.
22. McCord, J., McCord, W., and Thurber, E. (1962), «Some Effects of Paternal Absence on Male Children», *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 64, 361-369.
23. Meerloo, J. (1956), «The Father Cuts the Cord: The Role of the Father as Initial Transference Figure», *American Journal of Psychotherapy*, 10, 471-480.
24. Nash, J. (1965), «The Father in Contemporary Culture and Current Psychological Literature», *Child Development*, 36, 261-297.
25. Pringle, M.Kellmer (1971), *Deprivation and Education*. London: Longman.
26. Pringle, M.Kellmer (1974), *The Needs of Children*. London: Hutchinson and Co.
27. Santrock, J.W. (1972), «Relation of Type and Onset of Father Absence to Cognitive Development», *Child Development* 43, 455-469.
28. Schaefer, E.S., and Bell, R.Q. (1958), «Development of a Parental Attitude Research Instruments», *Child Development*, 29, 339-361.
29. Start, A. and Start, K.B. (1974), «The Relation between Birth Order and Effort or Conscientiousness among Primary School Children», *Research in Education*, 12, 1-8.
30. Stoltz, L.M. et al. (1954), *Father Relations of War-born Children*. Stanford: Stanford University Press.
31. Sutton-Smith, B., Rosenberg, B.G., and Landy, F. (1968), «Father Absence Effects in Families of Different Sibling Compositions», *Child Development*, 39, 1213-1221.

ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΓΟΝΕΩΝ (PARI)
ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ
«ΠΩΣ ΒΛΕΠΩ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ»

Διαβάστε κάθε μία από τις παρακάτω προτάσεις και κλείστε σε ένα κύκλο το Σ αν συμφωνείτε απόλυτα, το σ αν συμφωνείτε (άπλως), το Δ αν διαφωνείτε απόλυτα, ή το δ αν διαφωνείτε (άπλως). Δεν υπάρχουν σωστές και εσφαλμένες απαντήσεις, γι' αυτό απαντήστε σύμφωνα με τη γνώμη σας. Πρέπει να απαντήσετε σε όλες τις ερωτήσεις. Πολλές από τις προτάσεις ίσως φαίνονται βίαιες, χρειάζονται όμως δίες, γιά να διαπιστώσουμε έστω και ελάχιστες διαφορές γνώμης.

	Συμφωνώ		Διαφωνώ			Συμφωνώ		Διαφωνώ	
1. Τά παιδιά μπορούν να διαφωνούν με τους γονείς τους αν νομίζουν ότι οι γνώμες τους είναι καλύτερες.	Σ	σ	Δ	δ					
2. Η καλή μητέρα πρέπει να προστατεύει τό παιδί της από τις μικρές δυσκολίες της ζωής.	Σ	σ	Δ	δ					
3. Τό σπίτι είναι τό μόνο πού ενδιαφέρει τήν καλή μητέρα.	Σ	σ	Δ	δ					
4. Μερικά παιδιά είναι τόσο ζωηρά, πού πρέπει να μάθουν να φοβούνται τους μεγάλους γιά τό καλό τους.	Σ	σ	Δ	δ					
5. Τά παιδιά πρέπει να καταλάβουν πόσα άπαρνούνται οι γονείς τους γι' αυτά.	Σ	σ	Δ	δ					
6. Η μητέρα πρέπει να κρατάει σφιχτά τό μωρό όταν τού κάνει μπάνιο, γιατί σε στιγμή άπροσεξίας μπορεί να τής γλιστρήσει τό μωρό.	Σ	σ	Δ	δ					
7. Οι άνθρώποι πού νομίζουν ότι μπορεί να μην υπάρχουν διαφωνίες στό γάμο άπλώς δεν γνωρίζουν τήν πραγματικότητα.	Σ	σ	Δ	δ					
8. Τό παιδί θά νοιώθει άργότερα εδνω- μόνστην γιά τήν άσθηρή άνατροφή τών γονιών του.	Σ	σ	Δ	δ					
9. Τά παιδιά παίζουν στα νεύρα κάθε γυναικα πού άναγκάζεται να μένει δλη μέρα μαζί τους.	Σ	σ	Δ	δ					

επιδράσεις της διακοπόμενης απουσίας του πατέρα στη συμπεριφορά της μητέρας

	Συμφωνώ	Διαφωνώ		Συμφωνώ	Διαφωνώ
10. Είναι καλό για το παιδί να μην αρχίσει να αναρωτιέται αν οι ιδέες της μητέρας του είναι σωστές.	Σ	σ	Δ	δ	
11. Περισσότεροι γονείς θα 'πρεπε να μαθαίνουν τα παιδιά τους να τους υπακούουν άσυζητητά.	Σ	σ	Δ	δ	
12. Τα παιδιά πρέπει να μάθουν να αποφεύγουν να μαλώνουν διτιμήποτε κι αν συμβαίνει.	Σ	σ	Δ	δ	
13. Ένα από τα χειρότερα πράγματα γύρω από τη φροντίδα του σπιτιού είναι ότι η γυναίκα αισθάνεται πως δεν μπορεί να βγει έξω.	Σ	σ	Δ	δ	
14. Οι γονείς πρέπει μερικές φορές να προσαρμόζονται στις απαιτήσεις των παιδιών τους, αντί να απαιτούν πάντοτε τα παιδιά τους να προσαρμόζονται στις δικές τους απαιτήσεις.	Σ	σ	Δ	δ	
15. Υπάρχουν τόσα πολλά πράγματα που πρέπει να μάθει ένα παιδί στη ζωή, ώστε δεν δικαιολογείται να κάθεται.	Σ	σ	Δ	δ	
16. Αν αφήσουμε τα παιδιά να συζητήσουν για τα προβλήματά τους, τελειώνουν με πιο πολλά παράπονα.	Σ	σ	Δ	δ	
17. Οι μητέρες θα έκαναν το καθήκον τους προς τα παιδιά καλύτερα, αν οι πατέρες ήταν πιο ευγενικοί.	Σ	σ	Δ	δ	
18. Πρέπει να προστατεύουμε το μικρό παιδί να μην ακούει για σέξ.	Σ	σ	Δ	δ	
19. Αν η μητέρα δεν παίρνει πρωτοβουλίες και δεν βάζει κανόνες στο σπίτι, τα παιδιά και ο πατέρας θα έχουν δυσκολίες που δεν θα έπρεπε.	Σ	σ	Δ	δ	
20. Η μητέρα έχει καθήκον να γνωρίζει κάθε τι που σκέπτονται τα παιδιά της.	Σ	σ	Δ	δ	
21. Τα παιδιά θα συμπεριφέρονταν καλύτερα και θα ήταν ευτυχέστερα, αν οι γονείς έδειχναν κάποιο ενδιαφέρον για τα θέματα που τα απασχολούν.	Σ	σ	Δ	δ	
22. Τα περισσότερα μικρά μαθαίνουν να μη λερώνονται πάνω τους γύρω στην ηλικία των 15 μηνών.	Σ	σ	Δ	δ	
23. Δεν υπάρχει χειρότερο για τη νεαρή μητέρα από το να είναι μόνη της στις πρώτες εμπειρίες με το μωρό.	Σ	σ	Δ	δ	
24. Τα παιδιά πρέπει να ενθαρρύνονται να τὸ λένε στους γονείς τους, όταν νομίζουν ότι οι οικογενειακοί κανόνες είναι παράλογοι.	Σ	σ	Δ	δ	
25. Η μητέρα πρέπει να κάνει το πᾶν για να αποφεύγει κάθε απογοήτευση του παιδιού της.	Σ	σ	Δ	δ	
26. Οι γυναίκες που θέλουν πολλά πάρτυ σπάνια γίνονται καλές μητέρες.	Σ	σ	Δ	δ	
27. Είναι συχνά αναγκαίο να απομακρύνεις την κακή πράξη από το παιδί πριν την εκτελέσει.	Σ	σ	Δ	δ	
28. Η μητέρα πρέπει να είναι διαθεσιμὴ να ἀπαρνηθῆί τη δική της ευτυχία για τὴν ευτυχία του παιδιού της.	Σ	σ	Δ	δ	
29. Όλες οι νέες μητέρες φοβούνται για τὴν ἀδεξιότητά τους, όταν κρατᾶνε και περιποιούνται ἕνα μωρό.	Σ	σ	Δ	δ	
30. Μερικές φορές ἡ γυναίκα πρέπει να υπενθυμίζει σφάλματα του ἄντρα της για να ἀποκτήσει τὸ δικαίωμά της.	Σ	σ	Δ	δ	
31. Ἡ ἀσθηρὴ πειθαρχία διαμορφώνει καλὸ και ἰσχυρὸ χαρακτήρα.	Σ	σ	Δ	δ	
32. Πολύ συχνά οι μητέρες αισθάνονται ότι δεν μπορούν να ὑποφέρουν περισσότερο τα παιδιά τους.	Σ	σ	Δ	δ	
33. Ὁ γονιὸς δὲν πρέπει ποτὲ να φανερω-νεται ότι σφάλλει στὰ μάτια τὸν παι-διών.	Σ	σ	Δ	δ	
34. Το παιδί πρέπει να μάθει να σέβεται τὸν γονεὶο του περισσότερο ἀπὸ δ-λους τὸς ἄλλους ἐνήλικες.	Σ	σ	Δ	δ	
35. Το παιδί πρέπει να μάθει να πηγαίνει πάντοτε στους γονεὶο του ἢ τὸς δα-σκάλους του παρά να τσακώνεται, ὅ-ταν ἔχει διαφορὲς με ἄλλα παιδιά.	Σ	σ	Δ	δ	
36. Το να ἀναγκάζεται να μείνει ὁλοένα στο σπίτι με τὰ παιδιά δημιουργεὶ στὴ μητέρα τὴν ἀίσθησι ότι τὴς ἔχουν κο-πεῖ τὰ φτερά.	Σ	σ	Δ	δ	
37. Οι γονεὶο πρέπει να κερδίσουν τὸ σε-βασμὸ τὸν παιδιών τους με τὴ συμπε-ριφορὰ τους.	Σ	σ	Δ	δ	
38. Τα παιδιά πὸν δὲν προσπαθοῦν πολὺ για ἐπιτυχία θὰ νοιώθουν ἀργότερα ότι ἔχουν χάσει πολλά πράγματα.	Σ	σ	Δ	δ	
39. Οι γονεὶο που ἀρχίζουν να μιλάνε στο παιδί για τὴς δυσκολίες του δὲν κατα-λαβαίνουν ότι μερικές φορές εἶναι προτιμότερο νὰ τὸ ἀφήνουν μόνο του.	Σ	σ	Δ	δ	
40. Οι ἄντρες θὰ μπορούσαν να συνεισφέ-ρουν στο σπίτι, ἂν ἦταν λιγότερο ἐγωιστές.	Σ	σ	Δ	δ	
41. Είναι πολὺ σημαντικό να μὴν ἀφήνου-με μικρὰ ἄγρια και κορίτσια να βλέ-πουν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο γυμνά.	Σ	σ	Δ	δ	
42. Τα παιδιά και ὁ πατέρας εἶναι καλὲ-ρα, όταν λύνει μόνη της ἡ μητέρα τὰ περισσότερα προβλήματα, όταν αισθᾶ-νεται ότι εἶναι ἀρκετὰ δυνατή.	Σ	σ	Δ	δ	
43. Το παιδί δὲν πρέπει να κρατᾶει μυστι-κὰ ἀπὸ τὸς γονεὶο του.	Σ	σ	Δ	δ	
44. Το να γελᾶς με τὰ ἀστεῖα τὸν παιδιών και να τὸς λές ἀστεῖα κάνει τὰ πρά-γματα πολὺ πιο εὐκόλα.	Σ	σ	Δ	δ	
45. Ὅσο πιο γρήγορα μαθαίνει τὸ παιδί να περπατᾶει, τόσο πιο καλὰ ἐκπα-ιδεύεται.	Σ	σ	Δ	δ	
46. Δὲν εἶναι δίκαιο για τὴ γυναίκα να φέρνει ὅλο τὸ βάρος τὴς ἀνταρσῆς τὸν παιδιών.	Σ	σ	Δ	δ	
47. Το παιδί ἔχει δικαίωμα να ἔχει τὴ γνώμη του και πρέπει να τὸ ἀφήνουμε να τὴν ἐκφράζει.	Σ	σ	Δ	δ	
48. Το παιδί πρέπει να προστατεύεται ἀπὸ δουλειές που μορεὶ να εἶναι πολὺ σκληρές γι' αὐτό.	Σ	σ	Δ	δ	
49. Ἡ γυναίκα πρέπει να διαλέξει ἀνάμε-σα ἕνα νοικοκυρεμένο σπίτι ἢ σὲ βόλτες στὴς γειτόνισσες και τὴς φίλες.	Σ	σ	Δ	δ	
50. Ὁ συντεὸς γονιὸς θὰ διδάξει στο παι-δί του ποὶος εἶναι τὸ ἀφεντικὸ στο-τό σπίτι.	Σ	σ	Δ	δ	
51. Ἐλάχιστες γυναίκες δέχονται τὴν εὐ-γνωμοσύνη που δικαιοῦνται για ὅσα ἔ-χουν κάνει για τὰ παιδιά τους.	Σ	σ	Δ	δ	
52. Οι μητέρες δὲν σταματᾶνε να κατηγο-ροῦν τὸν ἑαυτὸ τους, ἂν τὰ παιδιά τους χτυπήσουν σ' ἕνα ἀτύχημα.	Σ	σ	Δ	δ	
53. Στο ἀντρώγουν ὑπάρχουν πάντα δια-φορὲς που προκαλοῦν ἔκνευρισμὸ και ὀδηγοῦν σὲ διαφορίες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ποσο ἀγαποῦ ὁ ἕνας τὸν ἄλ-λο.	Σ	σ	Δ	δ	
54. Τα παιδιά που μεγαλοῦνουν με κανὸ-νες ἀσθηρῆς πειθαρχίας θὰ γίνουν οἱ καλύτεροι ἐνήλικες.	Σ	σ	Δ	δ	

	Συμφωνῶ	Διαφωνῶ		Συμφωνῶ	Διαφωνῶ
55. Σπάνια μιά μητέρα μπορεί νά εἶναι ἤ- ρημη καὶ γλυκιά μέ τά παιδιά της ὅλη μέρα.	Σ	σ	Δ	δ	
56. Τά παιδιά δέν πρέπει ποτέ νά μαθαί- νουν ἔξω ἀπό τό σπίτι πράγματα πού τά κάνουν νά ἀμφιβάλουν γιά τίς ιδέες τῶν γονιῶν τους.	Σ	σ	Δ	δ	
57. Τό παιδί σύντομα μαθαίνει ὅτι δέν ὑπάρχει μεγαλύτερη σοφροσύνη ἀπ' αὐτή τῶν γονιῶν του.	Σ	σ	Δ	δ	
58. Δέν ὑπάρχει πραγματική δικαιολογία γιά τό παιδί πού χτυπάει ἄλλο παιδί.	Σ	σ	Δ	δ	
59. Οἱ περισσότερες νεαρές μητέρες πε- ρισσότερο ἀπό ὁποῖδήποτε ἄλλο ἔνο- χλοῦνται μέ τή σκέψη ὅτι κλείνονται στό σπίτι.	Σ	σ	Δ	δ	
60. Δέν εἶναι δίκαιο νά ζητᾶμε ἀπό τά παιδιά νά κάνουν τόσο συχνά συμβι- βασμούς καὶ προσαρμογές.	Σ	σ	Δ	δ	
61. Οἱ γονεῖς ὀφείλουν νά διδάξουν στά παιδιά τους ὅτι ὁ μόνος τρόπος νά πά- ναι μπροστά εἶναι νά ἐργάζονται καὶ νά μὴ σπαταλοῦν τό χρόνο τους.	Σ	σ	Δ	δ	
62. Ἄν δέν προσέξουμε ἀπό τήν ἀρχή, τά παιδιά γίνονται ἐνοχλητικά μέ τίς μι- κρές τους ἰδιοτροπίες.	Σ	σ	Δ	δ	
63. Τό ὅτι ἡ μητέρα δέν τά καταφέρνει καλά μέ τά παιδιά μπορεί νά ὀφείλεται στό ὅτι ὁ πατέρας δέν παίζει τό ρόλο του στό σπίτι.	Σ	σ	Δ	δ	
64. Τά παιδιά πού παίρνουν μέρος σέ παι- γνίδια ἐξέ κάνουν σεξουαλικά ἐγκλη- ματα ὅταν μεγαλώσουν.	Σ	σ	Δ	δ	
65. Ἡ μητέρα ξέρει τί γίνεται στοῦ σπι- τι καὶ αὐτή πρέπει νά ἔχει τό κομμάτι του στοῦ σπιτοῦ.	Σ	σ	Δ	δ	
66. Ὁ γονεῖς πού ἐνδιαφέρεται γιά τό παι- δί του πρέπει πάντα νά προσπαθεῖ νά μαθαίνει ἄλλες τίς σκέψεις του.	Σ	σ	Δ	δ	
67. Οἱ γονεῖς πού θέλουν ν' ἀκούνε γιά τά πάρτυ καὶ τή διασκέδαση τῶν παιδιῶν τους τά βροηθᾶνε νά μεγαλώσουν σο- στά.	Σ	σ	Δ	δ	
68. Ὅσο πῶ γρηγορά ἀνεξαρτητοποιεῖται τό παιδί ἀπό τούς συναισθηματικούς δε- σμούς μέ τούς γονεῖς του, τόσο καλύτε- ρα θά λύνει τά προβλήματά του.	Σ	σ	Δ	δ	
69. Μιά σωστή γυναίκα θά κάνει διτῆ- ποτε γιά νά μὴν εἶναι μόνη της πρὶν καὶ μετά τή γέννηση τοῦ μωροῦ.	Σ	σ	Δ	δ	
70. Οἱ γνῶμες τοῦ παιδιοῦ πρέπει νά λαμ- βάνονται σοβαρά ὅπ' ὄψη ὅταν παίρ- νονται οικογενειακές ἀποφάσεις.	Σ	σ	Δ	δ	
71. Οἱ γονεῖς πρέπει νά προσέχουν, νά μὴν ἐκτίθενται τά παιδιά τους σέ δύ- σκολες καταστάσεις.	Σ	σ	Δ	δ	
72. Πάρα πολλές γυναίκες ξεχνοῦν ὅτι ἡ θέση τῆς μητέρας εἶναι στό σπίτι.	Σ	σ	Δ	δ	
73. Τά παιδιά χρειάζονται λίγη ἀπό τή φυ- σική τους «μικρότητα» πού τούς τὴν στεροῦν ὀι μεγάλοι.	Σ	σ	Δ	δ	
74. Τά παιδιά πρέπει νά σκέπτονται καὶ νά ἀντισηχοῦν περισσότερο γιά τή μητέρα τους πού τόσο ὑποφέρει γι' αὐτά.	Σ	σ	Δ	δ	
75. Οἱ περισσότερες μητέρες φοβοῦνται ὅ- ταν κρατᾶν τό μωρό τους, μήπως τό πληγώσουν.	Σ	σ	Δ	δ	
76. Ὑπάρχουν ὀρισμένα ζητήματα πού δέν τακτοποιοῦνται μέ μιά ἥλια συζή- τηση.	Σ	σ	Δ	δ	
77. Τά περισσότερα παιδιά χρειάζονται πε- ρισσότερη παιχαρία ἀπό ὅση ἔχουν.	Σ	σ	Δ	δ	
78. Τό μέγαλωμα τῶν παιδιῶν εἶναι πολὺ κουραστική δουλειά καὶ τοακίζει τά νεύρα.	Σ	σ	Δ	δ	
79. Τό παιδί δέν πρέπει νά ἀμισθιβεῖ τό κύρος τῆς γνώμης τῶν γονιῶν του.	Σ	σ	Δ	δ	
80. Οἱ γονεῖς δικαιοῦνται τὸν μεγαλύτερο σεβασμὸ καὶ ἐκτίμηση ἀπὸ τά παιδιά τους.	Σ	σ	Δ	δ	
81. Τά παιδιά δέν πρέπει νά ἐνθαρρύνον- ται νά παλεύουν, γιατί μπορεί νά χτυ- πήσουν ἢ νά ἔχουν φασαρίες.	Σ	σ	Δ	δ	
82. Ἐνα ἀπὸ τά ἀσχημα πού ἔχει τό μεγάλω- μα τῶν παιδιῶν εἶναι ὅτι δέν σοῦ μένει καιρὸς νά κάνεις ὅ,τι θέλεις.	Σ	σ	Δ	δ	
83. Οἱ γονεῖς πρέπει νά βλέπουν τά παιδιά τους σὰν ἴσους, ὅσο εἶναι δυνατό.	Σ	σ	Δ	δ	
84. Τό παιδί πού πάντοτε κάνει κάτι πρέ- πει κατὰ πάσα πιθανότητα νά εἶναι εὐ- τυχισμένο.	Σ	σ	Δ	δ	
85. Ἄν ἓνα παιδί ἔχει «νευράκια», εἶναι καλύτερα νά τὰ ἀφήσεις νά περάσουν ἀπαρτήρητα.	Σ	σ	Δ	δ	
86. Ἄν οἱ μητέρες μπορούσαν νά πραγμα- τοποιήσουν τίς ἐπιθυμίες τους πολὺ συχνά, θά ζητούσαν περισσότερο κα- τανόηση ἀπὸ τούς ἄνδρες τους.	Σ	σ	Δ	δ	
87. Τό σέξ εἶναι ἐνα ἀπὸ τά δυσκολότερα προβλήματα πού συζητᾶει κανεῖς μέ τά παιδιά.	Σ	σ	Δ	δ	
88. Ὅλη ἡ οἰκογένεια εἶναι μιά γαρά, ὅ- ταν ἡ μητέρα ἀναλάβει τὴ διαχείριση τῶν ὑποθέσεων τῆς οἰκογένειας.	Σ	σ	Δ	δ	
89. Ἡ μητέρα ἔχει δικαίωμα νά γνωρίζει ὁποῖδήποτε συμβαίνει στὴ ζωὴ τοῦ παι- διοῦ της, γιατί τό παιδί της εἶναι μέ- ρος ἀπ' αὐτήν.	Σ	σ	Δ	δ	
90. Ἐάν οἱ γονεῖς ἔκαναν ἀστέια μέ τά παιδιά τους, τά παιδιά θά ἦταν πῶ πρόθυμα νά ἀκούνε τίς συμβουλές τους.	Σ	σ	Δ	δ	
91. Ἡ μητέρα πρέπει νά κάνει προσπάθεια νά μαθαίνει τό παιδί της σέ ὅσο τό δυ- ναντόν μικρότερη ἡλικία νά μὴ λερῶνε- ται πάνω του.	Σ	σ	Δ	δ	
92. Οἱ περισσότερες μητέρες χρειάζονται περισσότερο χρόνο ἀπὸ ὅσο συνήθως ἔχουν γιά νά ἀναπαύονται στό σπίτι μετὰ τή γέννηση ἑνὸς μωροῦ.	Σ	σ	Δ	δ	
93. Ὅταν ἓνα παιδί βρισκόται σέ δυσκο- λία, πρέπει νά ξέρει ὅτι δέν θά τιμο- ρηθεῖ, ἀν μιλῆσει γι' αὐτό στοὺς γο- νεῖς του.	Σ	σ	Δ	δ	
94. Πρέπει νά κρατᾶμε μακριά τά παιδιά ἀπὸ τίς σκληρές δουλειές πού ὑπάρχει φόβος νά τὰ ἀποβαρρύνουν.	Σ	σ	Δ	δ	
95. Ἡ καλὴ μητέρα μπορεί νά βρεῖ ἀρκε- τὴ κοινωνική ζωὴ μέσα στὴν οἰκογέ- νεια.	Σ	σ	Δ	δ	
96. Μερικές φορές εἶναι ἀπαραίτητο γιά τούς γονεῖς νά ἐρῶνουν σέ ἀντίθεση μέ τὴ θέληση τοῦ παιδιοῦ.	Σ	σ	Δ	δ	
97. Οἱ μητέρες θυσιάζουν σχεδὸν κάθε διασκέδαση τους γιά τά παιδιά.	Σ	σ	Δ	δ	
98. Ὁ μεγαλύτερος φόβος τῆς μητέρας εἶ- ναι ὅτι σέ μιά στιγμή ἀφηρημάδας μπορεῖ νά συμβεῖ κάτι κακὸ στό παιδί.	Σ	σ	Δ	δ	
99. Εἶναι φυσικό γιά δύο ἄνδρους πού ἔχουν τίς δικές τους ιδέες, νά ἔχουν διαφορές ὅταν παντρευοῦνται.	Σ	σ	Δ	δ	

	Συμφωνῶ	Διαφωνῶ		Συμφωνῶ	Διαφωνῶ
100. Τά παιδιά είναι στην πραγματικότητα πύ εὐτυχισμένα κάτω από αὐστηρή παιθαρχία.	Σ	σ	Δ	δ	
101. Είναι φυσικό γιά μιά μητέρα νά χάνει τήν ψυχραμία τής καί νά ἐκνευρίζεται, όταν τό παιδί είναι ἐγωιστής καί ὄλο ἀπαιτήσεις.	Σ	σ	Δ	δ	
102. Δέν ὑπάρχει τίποτε χειρότερο ἀπό τό νά ἀφήνεις ἕνα παιδί νά ἀκούει σχόλια σέ βάρος τῶν γονιῶν του.	Σ	σ	Δ	δ	
103. Ἡ ὑπακοή στούς γονεῖς είναι πρίν ἀπό ὄλα τ' ἄλλα.	Σ	σ	Δ	δ	
104. Οἱ περισσότεροι γονεῖς προτιμοῦν ἕνα ἥσυχ ἀπό ἕνα καυγατζίδικο παιδί.	Σ	σ	Δ	δ	
105. Ἡ νεαρή μητέρα αισθάνεται καταπιεσμένη, ἐπειδή ὑπάρχουν πολλά πράγματα πού θέλει νά κάνει ὄσο είναι νέα.	Σ	σ	Δ	δ	
106. Δέν ὑπάρχει καμιά ἰδιαίτερη δικαιολογία, γιὰτι οἱ γονεῖς νά μποροῦν νά κάνουν ὄ,τι θέλουν καί νά μή μποροῦν καί τά παιδιά.	Σ	σ	Δ	δ	
107. Ὅσο πύ γρήγορα μαθαίνει τό παιδί ὄτι ἕνα χαμένο λεπτό χάνεται γιά πάντα, τόσο καλύτερο θά γίνει.	Σ	σ	Δ	δ	
108. Τό ἄσχημο μέ τό νά δίνεις προσοχή στά προβλήματα τῶν παιδιῶν είναι ὄτι τά παιδιά δημιουργοῦν ἀρκετές ἰστορίες, γιά νά ἀσχολεῖσαι μαζί τους.	Σ	σ	Δ	δ	
109. Ἐλάχιστοι ἄντρες ἀναγνωρίζουν ὄτι ἡ μητέρα χρειάζεται καί διασκέδαση στή ζωή.	Σ	σ	Δ	δ	
110. Συνήθως καί δέν πάει καλά μ' ἕνα παιδί πού κάνει πολλές ἐρωτήσεις γύρω ἀπό τό σέξ.	Σ	σ	Δ	δ	
111. Ἡ παντρεμένη γυναίκα γνωρίζει ὄτι θά πρέπει νά ἀναλάβει εὐθύνη σέ θέματα τής οἰκογένειας.	Σ	σ	Δ	δ	
112. Είναι καθήκον τής μητέρας νά είναι σίγουρη ὄτι γνωρίζει τίς πύ βαθεῖες σκέψεις του παιδιού τής.	Σ	σ	Δ	δ	
113. Τά παιδιά αισθάνονται πύ κοντά σου καί μιλάνε ἐυκολότερα, όταν κάνεις δουλειές μαζί τους ἀπό κοινού.	Σ	σ	Δ	δ	
114. Τό παιδί πρέπει νά ἀπογαλακτίζεται ἀπό τό μητρικό γάλα ἡ τό μπιμπερό ὄσο τό δυνατό γρηγορότερα.	Σ	σ	Δ	δ	
115. Ἡ φροντίδα του παιδιού είναι καίτι πού καμιά μητέρα δέν περιμένομε νά κάνει ἐντελῶς μόνη τής.	Σ	σ	Δ	δ	

ΠΑΡΑΚΑΛῶ ΑΠΑΝΤΗΣΤΕ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΚΑΤῶ ΕΡῶΤΗΣΕΙΣ

1. Ἡλικία (σέ χρόνια) α. Δικιά σας..... β. Του συζύγου.....
 2. Πόσα χρόνια ἔχετε παντρεμένοι;.....
 3. Πόσα παιδιά ἔχετε;..... Τί ηλικία ἔχουν (σέ χρόνια).....
 4. Πόσα χρόνια πῆγατε σχολεῖο (δημοτικό, γυμνάσιο κτλ.) συνολικά.....
 5. Ἐπάγγελμα: α. Του συζύγου..... β. Δικό σας.....
 6. Ἐπουσίαξεί συχνά ὄ συζυγος γιά ἐπαγγελματικούς λόγους;..... (ὑπογραμμίστε ΝΑΙ - ΟΧΙ). Ἐν ΟΧΙ, ἄπουσίαξεί παλαιότερα; (ΝΑΙ-ΟΧΙ)
 7. Τώρα ἄπουσίαξεί; (ΝΑΙ-ΟΧΙ). Πόσο καιρό (σέ μέρες ἡ μῆνες).....
 8. Ἐν είναι ναυτικός, πόσο λείπει συνήθως καί πόσο μένει στό σπίτι (μέρες ἡ μῆνες); Λείπει συνήθως..... μένει σπίτι.....
 9. Μένει κανένα ἄλλος μαζί σας; (ΝΑΙ-ΟΧΙ) Ποιός;.....
 10. Ἡ συχνή ἄπουσία του συζύγου ἐπηρεάζεί τή συμπεριφορά σας;.....
 11. Τά παιδιά ἐπηρεάζονται ἀπό τήν ἄπουσία/παρουσία του πατέρα;.....
 12. Παρατηρεῖτε διαφορές στή συμπεριφορά τους;.....
- *Ονοματεπώνυμο (ἂν θέλετε)..... ἡμερομηνία.....